

مطالعه زمینه‌های گسترش و تنوع در هنر تذهیب دوره قاجار

عاطفه شفیعی * علیرضا شیخی **

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۶/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۹

صفحه ۳۷ تا ۵۷

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

بسیاری از مؤلفان و محققان در پرداختن به هنر دوره قاجار، به ویژه تذهیب، و بستر بسط و نشر آن رغبتی نداشته و چنین عنوان می‌دارند که تذهیب این دوره، ویژگی‌های خاص و قابل توجهی ندارد. هدف مقاله حاضر، واکاوی زمینه‌های گسترش اجتماعی و تنوع تذهیب در دوره قاجار است. در این مسیر به بررسی آثار مذهب دوره قاجار و مطالعه کتب تاریخی، به ویژه سفرنامه، اصناف و تاریخ نگاری‌ها پرداخته شده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به سوالات ذیل است: ۱- تاثیر و تاثرات بستر اجتماعی بر هنر تذهیب دوره قاجاری کدام است؟ ۲- زمینه‌های رواج تذهیب و جایگاه آن چیست؟ روش تحقیق، توصیفی و تحلیل از منظر اجتماعی و جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادیست. نتایج تحقیق نشان دارد هنر تذهیب در دوره قاجار با رکود مواجه نشده و شخص شاه، بزرگان، اشراف و مردم عادی علاقه‌مند به داشتن نسخ خطی نفیس بوده و نیز به دلیل رواج سوادآموزی و افزایش روحیه اشرافی‌گری، حجم تولید نسخ خطی در سه گروه کتب دینی، ادبی، علمی و فرهنگی بالا بوده که اکثر ارزش هنری قابل توجهی داشته و مورد توجه بسیاری از سیاحان، سفرا و دلالتان نیز بوده است. همچنین مذهبان دارای صنف، جایگاه و ارزش اجتماعی بوده و در زمینه‌های جدیدی چون قلمدان‌نگاری، حلیه و قباله ازدواج نیز برای طبقات اجتماع فعالیت نموده‌اند.

کلیدواژه‌ها

دوره قاجاریه، کتاب آرای، تذهیب، صنف مذهبان.

Email: shafiee_at12@semnan.ac.ir

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

* مربی دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، شهر سمنان، ایران (نویسنده مسئول)

** دانشیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران

مقدمه

اطلاعات به روش‌های کتابخانه‌ای، مشاهده عینی نسخ، بررسی سیدی و میکروفیلم‌های نسخه (سند تصویری)، انجام شده‌است. به علت حجم بالای آثار مذهب قاجار، که تعدادی در موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی داخلی و خارجی نگهداری می‌شوند، امکان دسترسی به همه وجود ندارد. جامعه آماری شامل آثار مذهب نمونه‌های چاپی در کتب و برخی نسخ موجود در موزه‌های داخلی، چون کتابخانه و موزه ملی ملک، کاخ گلستان، کتابخانه مجلس شورای اسلامی می‌باشد که در مجموع تعداد چهل اثر مذهب این دوره (شامل کتب، حلیه و عقدنامه و آثار لاکه)، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌است. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی است. پس از بررسی ویژگیهای تذهیب این دوره، محیط و بستری که پدیده در آن رشد کرده مثل جریان‌ها و رویدادهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی نیز، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند. روش تجزیه و تحلیل کمی و کیفی می‌باشد. بدین صورت که بعد از بررسی آثار تذهیب گوناگون، ویژگیها جمع بندی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

پیشینه تحقیق

پژوهش حاضر در پی معرفی ویژگیهای کلی هنر تذهیب و تنوع آن می‌باشد که در آثار متعدد و متنوعی چون کتب مختلف، آثار لاکه و عقدنامه‌ها، حلیه و... در جامعه قاجاری جلوه کرده است. مقاله و پایان نامه‌ای که به صورت جامع در این حوزه کارکرده‌باشد، یافت نشد. غالب تحقیق و پژوهش‌هایی در زمینه هنر دوره قاجار انجام شده است در مورد نقاشی و معماری بوده و اشاراتی بسیار کوتاه به تذهیب و هنرمندان کرده‌اند.

حبیب‌الله عظیمی (۱۳۹۰) در مقاله ادوار تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران، هنرهای زیبا، شماره ۴۱. به طور مختصر ویژگیهای بصری تذهیب دوره قاجار را بیان کرده و سخنی از جایگاه اجتماعی این هنر در دوره قاجار نیاورده‌است. احمدزاده (۱۳۸۰) در مقاله تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران، در مجله مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۴۶؛ ویژگیهای تذهیب دوره‌های مختلف را بیان کرده و چنین گفته که هنر تذهیب در دوره قاجار خاموش مانده‌است و سخنی از تنوع این هنر در دوره قاجار نبرده است. شریفی، سمیه؛ چیت‌سازیان، امیرحسین (۱۳۹۷) در مقاله بررسی سیر تذهیب قرآن در دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار، در مجله پژوهش در هنر و علوم انسانی، شماره ۱۱. به صورت کلی هنر تذهیب را در این دوره بررسی کرده است. زهرا صدیقی اصفهانی، نجارپور و عطاری (۱۳۹۶) در مقاله تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تاکید بر ویژگی‌های بصری آنها، در مجله مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۱۴ و همچنین فروش شمیلی، غفوری فر و محمدزاده (۱۳۹۷) در مقاله تاملی در

تزیین و آرایش کتاب، از نگارگری و تذهیب گرفته تا جلدسازی، از جمله هنرهای مورد توجه هنرمندان در طول دوره اسلامی بوده‌است. متأسفانه بسیاری از مؤلفین و محققین از پرداختن به هنر دوره قاجار، به ویژه تذهیب، سرباز زده و چنین عنوان می‌دارند که تذهیب این دوره، ویژگی‌های خاص و قابل توجهی ندارد. در دوره قاجاریه به ویژه از نیمه دوم یعنی از حکومت ناصرالدین شاه به بعد، به واسطه توسعه روابط ایران با کشورهای خارجی، اهمیت و نقش علم و دانش در پیشرفت کشور، توسعه سواد و علم آموزی در میان طبقات مختلف جامعه، سبب گردید تا تولید کتاب و روزنامه‌ها با تکنیک‌های جدید آن زمان همراه شود و تعدادی از کتاب‌ها، از طریق چاپ سنگی در اختیار مردم قرار گیرد؛ با این حال، خوشنویسان و مذهبیان این دوره، بر تلاش خود افزودند و علاوه بر تذهیب کتب خطی به طراحی نقوش برای نسخ چاپ سنگی نیز می‌پرداختند که بخشی از این آثار امروز در کتابخانه‌ها و موزه‌های داخل و خارج کشور و مجموعه‌های خصوصی موجود است. کتاب‌های دینی به ویژه قرآن‌ها به دلیل مقدس بودن، همیشه و در همه دوران‌ها جایگاه و اهمیت خود را حفظ کرده و تعدادی از کتاب‌های ادبی مثل کلیات سعدی، دیوان حافظ و... نیز همیشه حامیان و سفارش دهندگان خود را داشته است. سفارش دهندگان نسخ خطی، در دوره قاجار طیف وسیعی را دربر می‌گرفته است. از دربار تا اغنیا و عالمان و حتی سیاحان و جهانگردان در پی تملک نسخ قدیمی و یا سفارش نسخه جدید بر حسب میزان سواد و توان مالی، اقدام می‌کرده‌اند. رواج اشرافی‌گری، علم آموزی، مجموعه‌داری و ارتباطات فرامرزی از علل این امر است. هدف مقاله حاضر، واکاوی زمینه‌های گسترش اجتماعی و تنوع تذهیب در دوره قاجار است و در پی پاسخ به سوالات ذیل است: ۱- تاثیر و تاثرات بستر اجتماعی بر هنر تذهیب دوره قاجاری کدام است؟ ۲- زمینه‌های رواج تذهیب و جایگاه آن چیست؟ **ضرورت و اهمیت تحقیق:** با توجه به اینکه اکثر پژوهش‌های انجام شده در زمینه هنر تذهیب، به معرفی و تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری و ساختاری این هنر پرداخته‌اند، و از سویی دیگر عوامل اجتماعی دخیل در رونق و رکود این هنر در دوره قاجار، مورد توجه قرار نگرفته است ضرورت دارد به جایگاه اجتماعی تذهیب و عوامل موثر بر گسترش آن پرداخته شود. همچنین تذهیب این دوره دارای ویژگی‌هایی خاص می‌باشد و با توجه به شرایط جامعه بسترهای جدیدی برای این هنر شکل گرفته که اهمیت پرداختن به این موضوع را بیش از پیش بیان می‌کند.

روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی است. شیوه جمع‌آوری

اقدام شش‌گانه خط توجه شد. به طور مثال خط نسخ که مورد علاقه شاه بوده در عصر او به منتهی درجه استحکام و تکامل رسید و قرآن‌ها و متون دینی بسیاری به خط نسخ نگارش شده‌اند که حکایت از رشد کتابت و کتاب آرابی دارد. فتحعلیشاه می‌کوشید پرشکوه‌ترین دربارها را برای خود فراهم سازد؛ بنابراین بسیاری از هنرمندان و صنعتگران را از شهرهای مختلف به ویژه اصفهان و شیراز که دو مرکز اصلی هنری در آن روزگار بوده جذب و به دربار خود به خدمت گرفت. نقاشی پرده‌های بزرگ‌اندازه و شبیه‌سازی، در این دوره بسیار مورد توجه قرار گرفت. «هنر کتاب‌سازی نیز طبعاً در جهت نمایش شکوه و عظمت هر چه بیشتر این پادشاه به خدمت گرفته شد. یکی از نسخه‌هایی که به فرمان فتحعلیشاه زیاد سفارش داده شده و به وسیله مذهبیان و نگارگران مشهور عصر مزین و مصور گردیده، نسخه معروف شهنشاها نامه صبا است» (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۲۱). دلیل دیگر صحنه بر رشد هنر کتاب آرابی، اینست که شاه «دریافته بود که حمایت از هنر و معماری می‌تواند قدرت او را تحکیم بخشد» (خلیلی، ۱۳۸۳: ۹۶). لذا در اوایل قرن ۱۳ هـ ق در کاخ گلستان، کتابخانه موسوم به کتابخانه شاهنشاهی را تأسیس و کتب نفیس باقی مانده از دوران قبل را جمع‌آوری و در آنجا حفظ و نگهداری کرد. همچنین کتب و نسخ نفیس بسیاری نیز به هنرمندان زمان خود سفارش داد. فتحعلیشاه خود مجذوب هنر باستان بوده و در آثار هنری این دوره تأثیرات آن و استفاده از نقشمایه‌های باستانی را می‌توان دید. به طور مثال نمونه‌های گل ۱۲ گلبرگ (گل لوتوس) را که در آثار هنری دوران باستان (هخامنشیان) به وفور می‌توان دید؛ به دلیل گرایش‌هایی که فتحعلیشاه به هنر باستان داشته در نقاشی‌ها و پرتره‌نگاری‌های درباری او به‌وفور استفاده شده است و به مرور زمان وارد هنر تذهیب نیز شده است و جزو نقوش اصلی تذهیب دوره قاجاریه می‌گردد. همچنین تأثیر گرایش به تجملات را، در استفاده بیش از حد از طلا در آثار مختلف می‌توان دید. (تصویر شماره ۱)

«توجه به هنر کتاب‌آرابی در این دوران در میان فرزندان فتحعلیشاه، سران و امراء کشوری و افراد متمول نیز بالا گرفت. برخی از فرزندان فتحعلیشاه خود شاعر بوده و به ادب و هنر زمان خویش توجه داشتند. این شاهزادگان همچنین هر کدام کتابخانه‌های ممتازی داشتند که در آن نسخه‌های نفیس نگهداری می‌شد» (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۲۳). همچنین در این دوره «به واسطه زیاد شدن مشاغل و موجب بگیران و... صدور فرمان نیز زیاد می‌شود» (مستوفی، ۱۳۸۴: ۲۷). مسلماً فرامین خالی از تزئین و تذهیب نبوده‌اند و فرمان‌ها از زمینه‌های نسبتاً جدید و مورد توجه در دوره قاجاریه بوده که مذهبیان بسیاری به هنرنمایی در این زمینه جذب شده بوده‌اند. (تصویر شماره ۲)

در دوره ۱۳ ساله حکومت محمدشاه «سال‌های ۱۲۵۰ تا

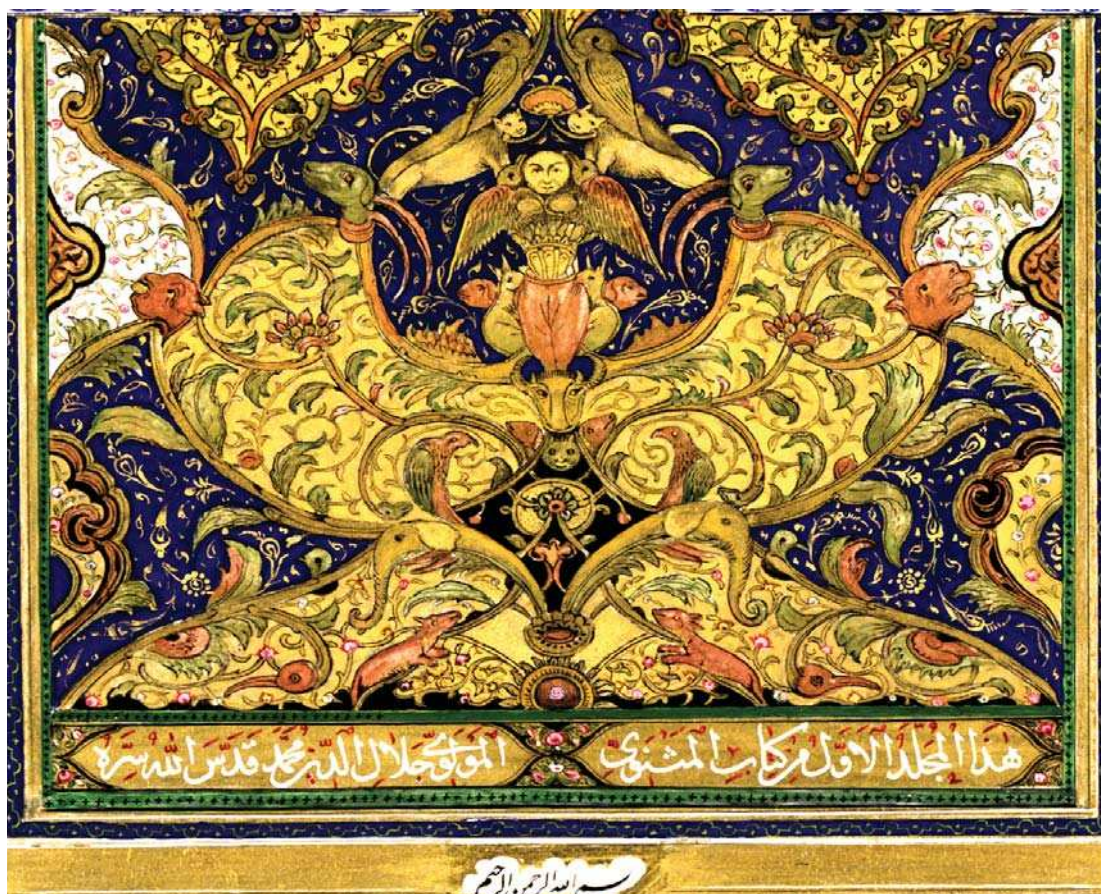
سرلوح قرآن‌های مذهب عصر تیموری و قاجار (نمونه‌های موجود از موزه آستانه مقدسه قم و کتابخانه مرکزی تبریز)، در مجله مطالعات فرهنگ - ارتباطات، شماره ۴۴. فقط چند نسخه از قرآن‌های دوره قاجار را مورد بررسی قرار داده‌اند، در حالی که در پژوهش حاضر نسخه‌ها و آثار مذهب متعدد این دوره شامل کتب مذهبی، ادبی، علمی، قلمدانها و... مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سمیه کوه جانی گوجی و علیرضا شیخی (۱۳۹۶) در مقاله مطالعه موردی صفحه آرابی، خط و آرایه‌های تزئینی در صفحات افتتاح قرآن‌های صفوی و قاجار موجود در دو مجموعه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، در مجله پژوهشنامه خراسان بزرگ، شماره ۲۹. به مطالعه صفحات افتتاح قرآن‌ها و محدود و به دو موزه پرداخته‌اند.

فاطمه غفوری فر و فرنوش شمیلی (۱۳۹۷) در مقاله بررسی مولفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز، در مجله کتابداری و اطلاع رسانی، شماره ۸۴. به صورت موردی به مطالعه قرآن‌های این دوره در کتابخانه تبریز پرداخته‌اند. شهرزاد کریمی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه ارشد خود با عنوان تحلیل ساختار هنری تذهیب‌های موجود در فرامین عصر ناصری، اساتید راهنما: سلیمان سعید آبادی، خشایار قاضی زاده، دانشکده هنر و معماری دانشگاه سوره. هنر تذهیب قاجار را در فرامین بررسی کرده و به دیگر آثار مذهب نپرداخته است. در اکثر کتب نیز، جمع‌بندی و تحلیلی از ویژگی‌های تذهیب این دوره ارائه نداده‌اند. به طور مثال مسجدجامعی (۱۳۷۷) در کتاب رحل، ناصر خلیلی (۱۳۸۳) در گرایش به غرب؛ کمالی سروستانی (۱۳۸۳) در الف لام میم، سمسار (۱۳۷۹) در کاخ گلستان، نسخه‌های مذهب دوره قاجار را همراه با شناسنامه مختصری، معرفی و چاپ کرده‌اند. نیز رهنورد (۱۳۸۶) در کتاب کتاب آرابی، به بیان ویژگی‌هایی کلی از این هنر پرداخته است. مقاله پیش رو به تنوع هنر تذهیب و عوامل اجتماعی تاثیرگذار در دوره قاجار پرداخته است.

هنر تذهیب در دوره قاجاریه و بررسی زمینه‌های

تنوع و گسترش این هنر:

با تأسیس سلسله قاجاریه توسط آغامحمدخان و انتقال پایتخت از اصفهان و شیراز به تهران و منازعات مختلف بر سر استقرار حکومت، امور مربوط به کارهای ذوقی و هنری دچار رکود و وقفه گردید. در دوران ۳۸ ساله حکومت فتحعلیشاه «۱۲۱۳ تا ۱۲۵۰ هـ. ق» (شمیم، ۱۳۷۲: ۵۶)، ثبات و آرامش به ایران بازگشت و دنباله کار هنری ایرانیان در اثر ابراز و علاقه شاه و بزرگان آغازگردید. فتحعلیشاه علاقه زیادی به شعر، خوشنویسی و نقاشی داشته است، در این دوره نه فقط نستعلیق و شکسته نستعلیق، بلکه به

تصویر شماره ۱. سرلوح مثنوی. ۱۲۸۰ ه.ق. مأخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش: ۳۲۲

حامیان سفارش‌دهندگان بسیاری از شخص شاه گرفته، تا اشراف و بزرگان؛ و حتی طبقات پایین و عامه مردم جامعه؛ همه علاقمند به داشتن نسخه‌هایی با ارزش‌های هنری بالا در خوشنویسی و تذهیب بوده‌اند. ناصرالدین شاه از ایام جوانی علاقه خاصی به خوشنویسی، نقاشی، هنر و ادب فارسی داشته و به جمع‌آوری، خریداری و نگهداری نسخه‌های نفیس قدیمی و جدید اهتمام می‌ورزید. توسعه اصلی کتابخانه شاهنشاهی در دروه ناصری انجام گرفته‌است. شاه شخصاً بر کتابخانه شاهنشاهی نظارت کرده و قسمتی از کاخ گلستان را به کتابخانه‌ای کوچک که در آن برجسته‌ترین آثار خطی نگهداری می‌شده اختصاص داده و حتی آثار ارزشمند را از کشورهای دیگر، دلالان و بازار ایران خریداری و در کتابخانه خود نگاه می‌داشته‌است. حتی حاضر بوده آثار هنری نفیس را به جای پول و بدهی دولت بگیرد. به طور مثال «میرزا محمود مستوفی، وزیر ناصرالدین شاه در حدود ۱۳۰۰ ه.ق. تعدادی قطعه، مرقع، قرآن، کتاب‌های خطی و مذهب و قلمدان را که از راه عشق به این صنعت‌های ظریف در این سنوات تهیه کرده بود،

۱۲۶۴ ه ق (شمیم، ۱۳۷۲)» «دنباله کار نهضت هنری به کندی گرایید. عده‌ای شیوه سنتی و عده‌ای شیوه غربی را پیش گرفتند. تعدادی برای فرا گرفتن علوم و هنر غربی به غرب اعزام شدند. به طور مثال ابوالحسن غفاری در دربار محمد شاه نخستین هنرمند ایرانی بوده که در اروپا آموزش دید (۱۲۶۲ ه. ق) و بعدها کتاب هزار و یک شب را خلق کرد» (پاکباز، ۱۳۸۴: ۱۵۶). نیمه اول دوره قاجاریه در تذهیب بیشتر دوره تحکیم بوده‌است. همانطور که هر دوره تاریخی دیگری در اولین سال‌های حکومت، در بخش‌های مختلف سیاست، اقتصاد، هنر و ... پیرو دوره قبلی خود بوده و به مرور استقلال و شخصیت ویژه و مختص به خود را پیدا می‌کند.

در نیمه دوم دوره قاجاریه، به ویژه دوران حکومت ناصرالدین شاه (سال‌های ۱۲۶۴ تا ۱۳۳۳ ه.ق) (شمیم، ۱۳۷۲)، دورانی است؛ که ایران و جامعه ایرانی از نظر اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و... ثبات، نظم و امنیت بیشتری یافته‌است. نگارش نسخه‌های خطی و تزیین کتاب‌ها، همچنان مورد توجه بسیاری قرار گرفته و

کتابت محمدحسین طهرانی و «با کمک سی و چهار نقاش و هفت مذهب و جلدساز و صحاف در دارالصنایع، طی هفت سال به اتمام رسید» (حسینی، ۱۳۷۱، ۶۵ و ۶۶). صفحه آغازین کتاب مذهب مرصع است و در مجموع دارای دویست و چهارده حاشیه مذهب متنوع و گاهی همراه با لچک‌های مذهب است. (تصویر شماره ۳)

مجمع‌الصنایع، مانند کتابخانه‌های سلطنتی دوران صفوی و تیموری بوده‌است؛ با این تفاوت که مکان آن، دیگر درون کاخ نبوده و حامی و سفارش‌دهندگان، محدود به شخص شاه و دربار نبوده و طیف وسیعی از سفارش‌دهندگان را دربرمی‌گرفته‌است. آثار مذهب بسیاری در این مکان خلق شده‌اند. «مجمع‌الصنایع، مکانی برای ترویج و تربیت و آموزش اهل هنر و انجام سفارشات، در سرای بزرگی در انتهای بازار توتون فروشان بود که توسط صنایع‌الملک، بعد از بازگشت از اروپا راه‌اندازی شد، و شامل کارگاهی بزرگ با حجره‌های متعدد که در حجره‌های گروهی از هنرمندان و صنعتگران به همراه شاگردان و دستیاران خود مشغول انجام سفارشات اعیان و مردم بودند؛ مثل حجره میرزا عبدالوهاب و میرزا علی‌محمد و میرزا علی صحاف و ۴ شاگردی که در حجره نقاشان، مشغول تذهیب و تصحیف نسخه‌ها از جمله کتاب هزارویک شب بوده‌اند» (حسینی، ۱۳۷۱: ۶۵)

از هنرهای جدید و مورد توجه این دوره هنر عکاسی است. تأثیر هنر عکاسی، بیشتر بر نقاشی و پرترنگاری درباری بوده و رقیبی برای نسخه‌های خطی محسوب نمی‌شده‌است. می‌توان گفت رقیب تذهیب نسخه‌های خطی، فرمان‌ها، عقدنامه‌ها و آثار لاک‌ی به ویژه قلمدان‌ها بوده‌اند. در حقیقت باید گفت زمینه‌های جدیدی برای هنر تذهیب در دوره قاجار شکل گرفته نه اینکه با رکود مواجه شده‌است. از عوامل تأثیرگذار بر هنر کتاب‌آرایی و تذهیب این دوره، صنعت چاپ بوده‌است. با این حال صنعت چاپ نیز باعث رکود کامل هنر تذهیب نمی‌گردد. چنانچه در زمان رواج صنعت چاپ هم به چاپ سنگی بیش از چاپ سربی اهمیت می‌داده‌اند تا به هنر خوشنویسی و مصور کردن و تزیین کتاب لطمه‌ای وارد نشود و هنرمند راحت بتواند هنر خود را عرضه کند. «چاپ سنگی این امکان را به هنرمندان خوشنویس و نگارگر و مذهب می‌داد که نقوش خود را به طور مستقیم بر روی سنگ، با مرکب یا مداد مخصوص نگاشته و سپس عیناً بر روی کاغذ منتقل سازند. بدین ترتیب سنت‌های کتاب‌سازی همچنان حفظ می‌شد و برای رفع برخی محدودیت‌ها مثل رنگ‌گذاری، به صورت دستی انجام می‌شده‌است» (ره‌نورد، ۱۳۸۶: ۱۴۷). همچنین از دیگر دلایل مورد توجه قرار نگرفتن صنعت چاپ، سیاست دولت این بوده که کتب و موضوعات مختلف چون سیاسی، ادبی و... به راحتی در اختیار باسوادان و علاقه‌مندان، قرار نگیرد؛ زیرا شاه، «از مردمان مطلع و آگاه وحشت داشت و

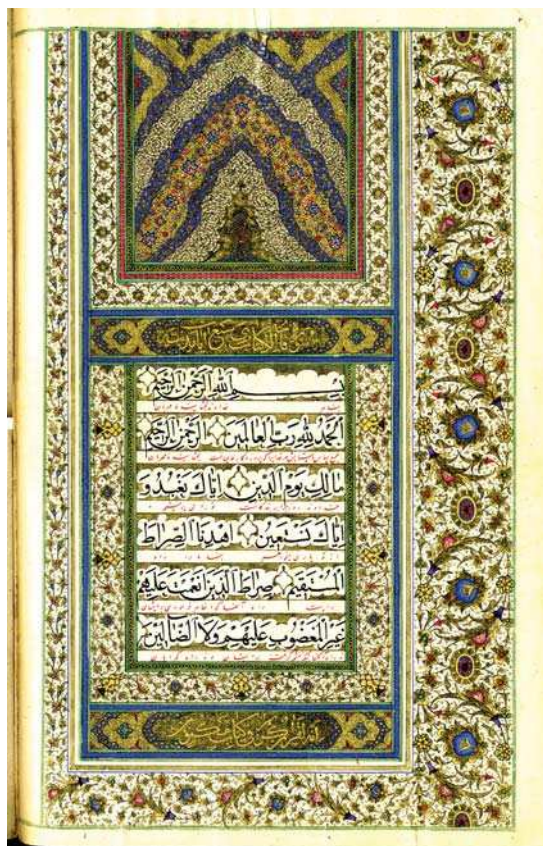
تصویر شماره ۲. فرمان ناصرالدین‌شاه. مأخذ:

<http://www.mahfouzimuseum.com>

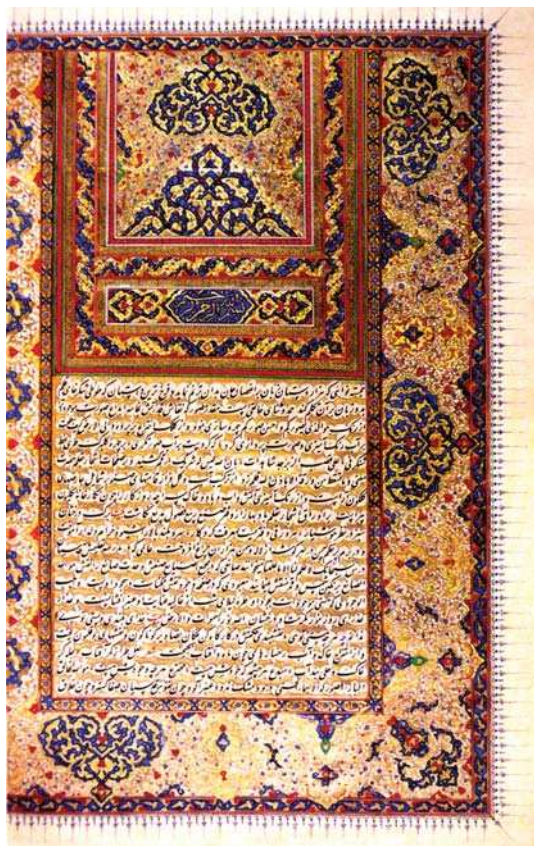
برای ادای قرض خود به شاه داده‌است» (مستوفی، ۱۳۸۴: ۱۹۴). بسیاری از بزرگان مثل میرزا محمود مستوفی، معیرالممالک، میرزا علی‌خان ظهیرالدوله و... مجموعه‌های بزرگ و نفیسی از نسخه‌های جدید و قدیم و آثار لاک‌ی داشته‌اند.

علاوه بر اینها ناصرالدین شاه نسخه‌های مجلل بسیاری را در زمان خویش سفارش داده‌است که می‌توان وی را در میان پادشاهان قاجار در این زمینه پیش‌تاز و پیش‌قدم دانست. کتبی که به سفارش وی ساخته یا به وی تقدیم شده‌اند، اکثراً شامل آثار منثور و منظوم فضلا و هنرمندان گذشته، به خصوص دیوان‌هایی نظیر دیوان سعدی، حافظ، نظامی، دیوان اشعار متأخرین، قرآن‌ها و کتب تاریخی می‌شود (ره‌نورد، ۱۳۸۶: ۱۲۷ و ۱۲۸). به طور مثال کتاب هزارویک شب، که ناصرالدین شاه «از زمان ولیعهدی‌اش، آرزوی داشتن نسخه‌ای زیبا و مصور داشته و پس از رسیدن به سلطنت به محمدحسین طهرانی خوشنویس نامدار زمان خویش فرمان کتابت آن را داد» (ره‌نورد، ۱۳۸۶: ۲۲۲). این کتاب نفیس با نظارت معیرالممالک و تحت سرپرستی و نظارت مستقیم صنایع‌الملک «در قطع بزرگ با

تصویر شماره ۴. قرآن. ۱۳۱۵ ه.ق. مأخذ: موزه ملی ملک

تصویر شماره ۲. هزارویک شب. مأخذ: کاخ گلستان

دولت، کتاب‌های دینی و ادبی به راحتی و وفور در اختیار طبقات مختلف جامعه بوده و کتاب‌های علمی و ترجمه‌ها، در اختیار شاه و بزرگان و کمتر در دسترس مردم عادی بوده است.

در دوره قاجار بسیاری از بزرگان به پیشرفت و فراگیری علوم مختلف توجه و تأکید داشته‌اند. به طور مثال امیرکبیر، علاقه بی‌حدی به توسعه و رونق دادن صنایع ملی ایران داشت و بسط و گسترش صنایع داخلی را شخصاً مشوق و اربابان پیشه و هنر را عزیز، تشویق و دلگرم می‌داشته‌است و از هیچ‌گونه کمک مالی و معنوی درباره آنها دریغ نمی‌کرده‌است و در سایه همین سیاست امیر بود که صنایع دستی ایران توسعه بسیار یافت (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۵۷). امیرکبیر، مجمع‌الصنایع را برای ترویج و تربیت و آموزش اهل هنر، ترتیب داده بود، که در هر حجره‌ای گروهی از هنرمندان و صنعتگران به همراه شاگردان و دستیاران خود مشغول انجام سفارشات اعیان و مردم بودند؛ مثل حجره میرزا عبدالوهاب مذهب باشی.

همچنین در دارالفنون هنرمندان بسیاری تربیت و مشغول به کار بوده‌اند، از نقاشان و مذهبیان دوره ناصری که

حتی در اواخر عمر به مدرسه دارالفنون هم، دیگر توجهی نداشته‌است» (بهرامی، ۱۳۴۴: ۱۴). و «نیز با اروپا ارتباطات و مبادلات بازرگانی داشته‌باشد، ولی جامعه ایرانی به طور مستقیم در مسیر این ارتباطات قرار نگیرد» (شمیم، ۱۳۷۲:

۳۶۶). به دلایل ذکرشده، در دوره ناصری چاپ کتب به شیوه سنگی رواج بسیاری پیدا نکرد و همچنان کتابت و تذهیب کتب ادبی و قرآن‌ها مورد توجه بوده‌است و «در بسیاری از کتب چاپ سنگی، جای سرلوح خالی گذاشته شده و به صورت دستی سرلوح اجرا شده‌است» (ره‌نورد، ۱۳۸۶: ۱۴۷). ابتکار جدید در کتب چاپ سنگی استفاده از نقوشی چون شیر و خورشید و فرشتگان غربی بود (ره‌نورد، ۱۳۸۶). (تصویر شماره ۱)

در عین حال «توجه عالمان روشن‌بین به ترقی و با سواد شدن مردم؛ و تلاش‌های فرهاد میرزا برای نشر و ترجمه کتاب‌های علمی برای آشنایی مردم با فرهنگ روز و دانش‌های تازه بشری باعث نشر کتب خطی بسیاری در میان مردم شد» (حقیقت، ۱۳۸۶: ۳۸). به همین دلیل کتاب‌های خطی متعددی در زمینه‌های دینی، ادبی، هنری و علمی در این دوران کتابت و تهیه شدند. به دلیل سیاست

تصویر ۶. صفحه فهرست سور قرآن. ۱۲۸۵ ه. ق. مأخذ: همان

تصویر ۵. صفحه آغازین قرآن. ۱۲۸۵ ه. ق. مأخذ: همان

«در دارالفنون مشغول به تحصیل بوده و در همانجا اتاقی داشته، می‌توان از رضی طالقانی نام برد که بعدها در دوره مظفری نقاش لاکی بوده و لقب صنیع همایون را داشته‌است» (خلیلی، ۱۳۸۳: ۱۰۳). موضوع مذکور گویای این مطلب است که بسیاری از نقاشان و قلمدان‌نگاران در ابتدا، مذهب بوده و براساس نیاز زمانه و نوع سفارشات به کارهای دیگر به ویژه آثار لاکی متمایل شده‌اند. در دربار ناصرالدین شاه از هنرمندانی که جزو رجال دولت و دارای منصب بوده‌اند، می‌توان از «عبدالوهاب مذهب باشی و محمد تقی مذهب باشی شیرازی که از ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه لقب مذهب باشی گرفتند» (سید جوادی، ۱۳۷۷: ۱۵۷)، نام برد. ایشان در کنار دیگر بزرگان در دربار حضور داشته و مورد توجه شخص شاه بوده‌اند. مظفرالدین شاه چهارمین پادشاه سلسله قاجاریه «پس از ترور پدرش ناصرالدین شاه به سلطنت رسید و در حدود یازده سال از ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ ه. ق بر ایران حکومت کرد» که از میزان حمایت دربار از معماری و هنر کاسته شد (خلیلی،

۱۰۴: ۱۳۸۳). وی «نسبت به انتشار علم و تربیت تمایل داشت ابرخلاف پدرش او عامه مردم را به تأسیس مدرسه و انتشار روزنامه تا اندازه‌ای تشویق می‌کرد. مردم می‌توانستند به آزادی به ممالک بیگانه مسافرت نمایند و کتاب و سیاحت‌نامه چاپ کنند» (بهرامی، ۱۳۴۴: ۱۳ و ۱۴). همین آزادی در چاپ کتاب و روزنامه‌ها، از دلایل اصلی رکود در حمایت و تولید نسخه‌های خطی و نفیس بوده است. «کتابخانه شاهنشاهی دیگر رونق قبل را نداشت و با بی‌مهری مواجه شد. در این زمان علی‌چپور ملقب به لسان‌الدوله ریاست کتابخانه سلطنتی را بر عهده داشت که بسیاری از نسخه‌های خطی به تاراج رفت؛ یا با بریدن تذهیب، شکل و یا حاشیه، ناقص شدند. البته تعدادی بعدها به کتابخانه بازگردانده شدند» (سمسار، ۱۳۷۹: ۱۸). قابل ذکر است که سفارش نسخه‌ها توسط اشراف و بزرگان همچنان رواج داشته‌است. مثل قرآنی به تاریخ ۱۳۲۳ ه. ق. به خط محمد شفیع ارسنجانی که به دستور محمد علی مستوفی شیرازی برای مظفرالدین شاه کتابت گردیده‌است. (تصویر شماره ۴)

تصویر ۹. قرآن ۱۲۲۷ ه.ق. مأخذ: کمالی سروستانی، ۱۳۸۳، ص ۹۵

تصویر ۸. صفحه میانی قرآن. ۱۲۸۵ ه.ق. مأخذ: همان

تصویر ۷. صفحه پیشواز قرآن. ۱۲۸۵ ه.ق. مأخذ: همان

می‌پرداخته‌است (تصاویر ۵-۱۰) می‌توان قرآن‌ها را از لحاظ تزیینی بودن، در سه گروه طبقه‌بندی کرد:

۱. قرآن‌های تمام مذهب با قیمت بالا برای اشراف و بزرگان.

۲. قرآن‌هایی که صفحات آغاز، میانی، پایانی، سرسوره‌ها، حاشیه و علائم پایان آیات مذهب شده دارند.

۳. قرآن‌هایی که صفحات آغاز، پایانی و گاه میانی آنها تزیین شده است. (naye barakat: 39, 2006) (تصاویر ۵-۸)

کتاب ادبی

شامل دیوان‌های شاعران قدیمی و معاصر آن دوران، کتاب داستان فارسی چون هزارویک شب، کلیله و دمنه و داستان‌های خارجی می‌باشد. در این دوره تعداد کتب ادبی مذهب زیاد است. سفارش‌دهندگان، طیف وسیعی را شامل می‌شوند از شخص شاه گرفته که خود علاقه بسیاری به متون ادبی داشته و در پی کامل کردن کتابخانه سلطنتی بوده تا بزرگان، اشراف و حکام دیگر شهرها که نسخه‌ها را برای خود یا دیگر بزرگان سفارش می‌دادند. تعدادی نیز در اختیار فروشندگان و دلالان بوده است. در مجموع گسترش سواد در میان عامه مردم و علاقه به جمع‌آوری آثار نفیس، کتابت و نگارش کتب ادبی و علمی بسیاری را در پی داشت که بسته به توان مالی و جایگاه سفارش‌دهنده معمولاً دارای تذهیب و تزیینات قابل توجهی نیز هستند. (تصاویر ۱۱-۱۳)

محمدعلی شاه از ۱۲۲۴ تا ۱۲۲۷ ه.ق و احمدشاه تا ۱۲۳۳ ه.ق، بر ایران سلطنت کردند. سال‌های پس از مشروطیت با درگیری‌ها و ناآرامی‌های سیاسی مجال چندانی برای حمایت از هنر نداشته‌است. حکومت محمدعلی شاه مقارن با افت شدید تولید کتاب‌های خطی است. در فهرست دیوان‌های خطی و قرآن‌های کاخ گلستان، نسخه‌ای که به فرمان وی کتابت شده باشد، وجود ندارد. درگیری‌های دوره حکومت و بی‌علاقگی وی، به کتاب‌سازی که باعث محروم شدن هنرمندان از حمایت دربار می‌شد، و گسترش صنعت چاپ؛ همگی شرایطی برای افت کتاب‌سازی سنتی را فراهم آورد. ظاهراً در دوره احمد شاه نیز این روند همچنان ادامه داشته‌است.

معرفی انواع آثار مذهب دوره قاجار

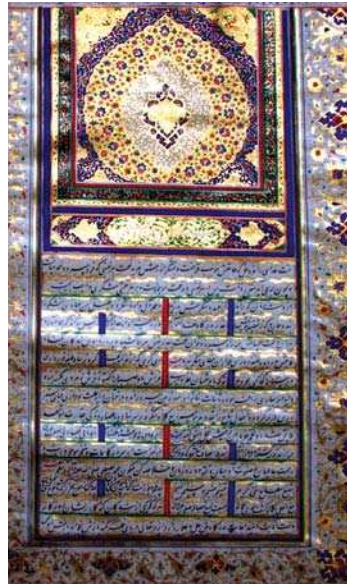
همانطور که ذکر شد کتاب‌های خطی مختلف و متعددی در زمینه‌های دینی، ادبی، هنری و علمی در این دوران کتابت و مذهب شده‌اند.

کتاب دینی

اهمیت به قرآن و تلاوت آن و نیز گسترش سواد و علم‌آموزی و توجه و اهمیت به خط و خوشنویسی در میان طبقات مختلف جامعه (حتی مردم عادی)، باعث گردید که قرآن‌های نفیس، فقط متعلق به نمونه‌های سفارشی و درباری و حاصل هنرمندی هنرمندان شناخته‌شده آن دوران و فقط در اختیار اشراف و بزرگان نباشد و هر کس برحسب توان مالی‌اش به سفارش و یا خرید قرآن‌ها

تصویر ۱۲. صفحه آغازین دیوان حافظ. دوره مظفری مأخذ: کتابخانه ملک: ۵۹۴۱

تصویر ۱۱. صفحه آغازین کلیات سعدی قرن ۱۳ ه.ق. مأخذ: موزه رضا عباسی: ۵۸۷

تصویر ۱۰. کتاب دعا، ۱۳۰۸ ه.ق. مأخذ: کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۰

کتاب علمی

یکی از اهداف اصلی تهیه کتاب‌های دینی و ادبی زیباتر نوشتن و استفاده از نهایت هنرمندی و استادی در خطاطی، تذهیب و جلدسازی آنها بوده است. اما در کتاب‌های علمی بسیاری از مطالب جدید و هدف اصلی بیان گزارشی از سفرها، جنگها، تاریخ، جغرافیای جهان، و یا آشنایی و آموزش در زمینه‌های علمی و رشته‌های گوناگون و جدید بوده است. در این دوره نسخه‌های علمی زیادی نگارش شده، ولی اکثراً ساده و بدون تزیین هستند و فقط عناوین آنها با شنگرف نوشته شده است. به دلیل کمبود وقت، خط خوشی ندارند، چه برسد به تزیین؛ آرایه‌های ابتدایی چون جدول و سرلوح را ندارند. این نسخه‌ها بیشتر در روند آموزشی و تحقیقاتی به کار می‌رفته است. تعداد کتب زیادی به سفارش شخص شاه یا بزرگان و از جمله فرهاد میرزا که حامی و مشوق نشر علوم مختلف بوده‌اند سفارش داده شده است. کتبی که ترجمه شده‌اند به صورت کاملاً ساده و نگارش دفتری بدون هیچ‌گونه تزیینی نداشته و فقط برای آشنایی و نشر علوم و مطالب کتابت گردیده‌اند. برخی نمونه‌های خاص و شاهانه دارای سرلوح و جدول‌کشی هستند. (تصویر ۱۴-۱۶)

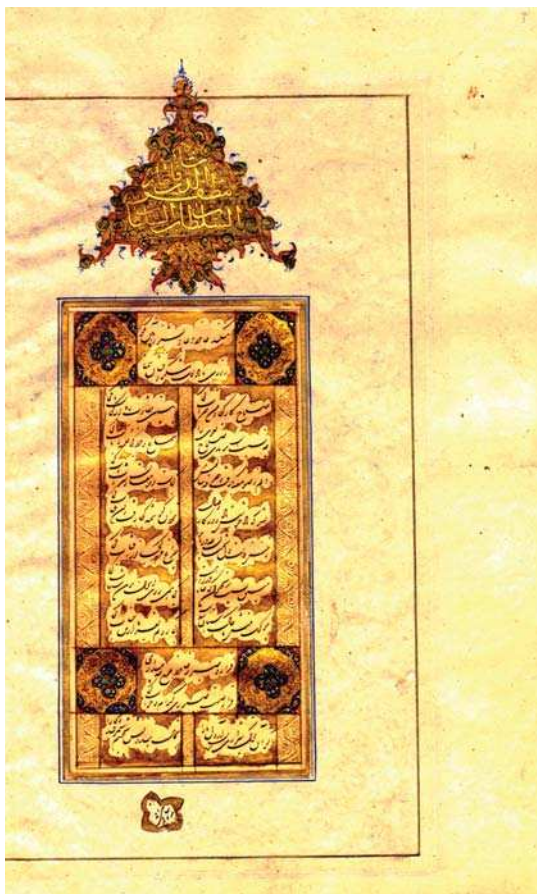
آثار لاکی مذهب

گسترش سواد و پیدایی حامیان جدید و بالطبع، تمایل اکثر مذہبان به تذهیب و تزیین آثار لاکی از جمله قلمدان، جعبه،

قاب عینک، قاب آینه، سرچسب‌دان و... را می‌توان از عوامل رواج قلمدان‌نگاری و به تبع آن رکود نسبی کتاب‌آرایی دانست. آثار به جامانده از بسیاری مذہبان، قلمدانهای مذہب است و گویای این مطلب است که نه تنها هنر تذهیب روبه افول نرفته؛ بلکه عرصه جدیدی پیدا کرده است. می‌توان گفت مذہبانی که می‌خواستند تصاویر انسانی و حیوانی را به تصویر بکشند، چون کتابها جایگاه چندانی برای این کار نبوده، به کار بر روی قلمدانها و آثار لاکی روی آورده‌اند. چنانچه پولاک در سفرنامه خود اشاره می‌کند: در اصفهان صنفی از نقاشان هستند که فقط چیزهایی از قبیل مقوا، آینه جیبی، دوات، جلد کتاب و... را نقاشی می‌کنند. تصاویر ریز و مینیاتوری، گلها و پیچکها، گروهی از انسانها و حیوانات و... قیمت این تابلوها بر اساس استادی نقاش آن فرق می‌کند و اغلب قیمت‌های گزافی دارند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۵). تصاویر (۱۷-۲۰)

دو مرکز اصلی کارهای لاکی دوره قاجاریه اصفهان و شیراز بوده است (مثل تذهیب نسخه‌ها). در «اصفهان می‌توان از نجف علی و فرزندانش و در شیراز از فتح الله شیرازی و صنیع همایون نام برد» (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۹۲). از هنرمندان مذہب که علاوه بر تذهیب کتب به تذهیب قلمدان نیز پرداخته‌اند، می‌توان به میرزا رضی طالقانی ملقب به صنیع همایون، عبدالوهاب مذہب باشی و فرزندش احمد مذہب، محمد حسین مذہب اصفهانی فرزند محمد علی، سید ابوالقاسم مذہب باشی، فرصت شیرازی، میرزا

تصویر ۱۳. صفحه میانی دیوان حافظ. دوره مظفری، مأخذ: همان

یوسف مذهب باشی، سید جعفر مذهب، میرزا محمد تقی مذهب، ابوالقاسم انجذانی اشاره کرد (برومند، ۱۳۶۶) اشاره کرد.

حلیه

از دیگر جلوه‌های بصری هنر سنتی در عصر قاجاریه می‌توان به «حلیه»^۲ اشاره کرد. «قالب شکلی جدیدی برای بیان باورهای شیعه، که از اواسط قرن ۱۳ هجری در میان مردم رواج پیدا کرده بوده و این قالب جدید ظاهراً به واسطه توجه ناصرالدین شاه شکل گرفته که تحت تأثیر شکلی از حضرت علی (ع) بوده که از هندوستان برای شاه فرستاده بوده‌اند.» (خلیلی، ۱۳۸۳: ۶۵) حلیه نویسی، نوعی قطعه نویسی مذهب عمدتاً مشتمل بر وصف شمایل پیامبر و گاه امامان است. به سبب حرام بودن شمایل نگاری در اسلام، نوشته مشتمل بر وصف پیامبر به خط خوش، جای تصویر را گرفت. با نصب حلیه بر تخته و بعدها مقوا، دیوار اماکن مقدس، محل کسب و کار و خانه‌ها را مزین می‌کردند و بعدها بر روی کاغذ رایج شد و تصویرگری چهره پیامبر و امامان شیعه در قالب حلیه، همراه با توصیف و بیان القاب ایشان در این دوره بسیار رواج یافت. (تصویر شماره ۲۱)

قباله ازدواج

«قباله‌های ازدواج اغلب با آیات و احادیث تزیین می‌شده است. مضمون قباله‌ها از دیرزمان نشان‌دهنده تفاوت‌هایی در سلسله مراتب اجتماعی بوده است و عناوین استفاده شده در این قباله‌ها بر شأن و موقعیت طرفین ازدواج، به طور مثال موقعیت بالای عروس و یا وضعیت پدران زوج و یا زوجة دلالت می‌کرده است و گاهی نیز به شجره‌نامه‌ای خاص اشاره داشته است. تنظیم کردن قباله‌های ازدواج به منزله خوردن مهر تأیید بر ازدواج طرفین بوده است. این قباله‌ها هم به دلیل نوشتن میزان مهریه و هم به دلیل مهر کردن آن از سوی شاهدان، وسیله‌ای معتبری محسوب می‌شده است» (منصور بخت، ۱۳۹۴: ۱۴۳) (تصویر شماره ۲۲)

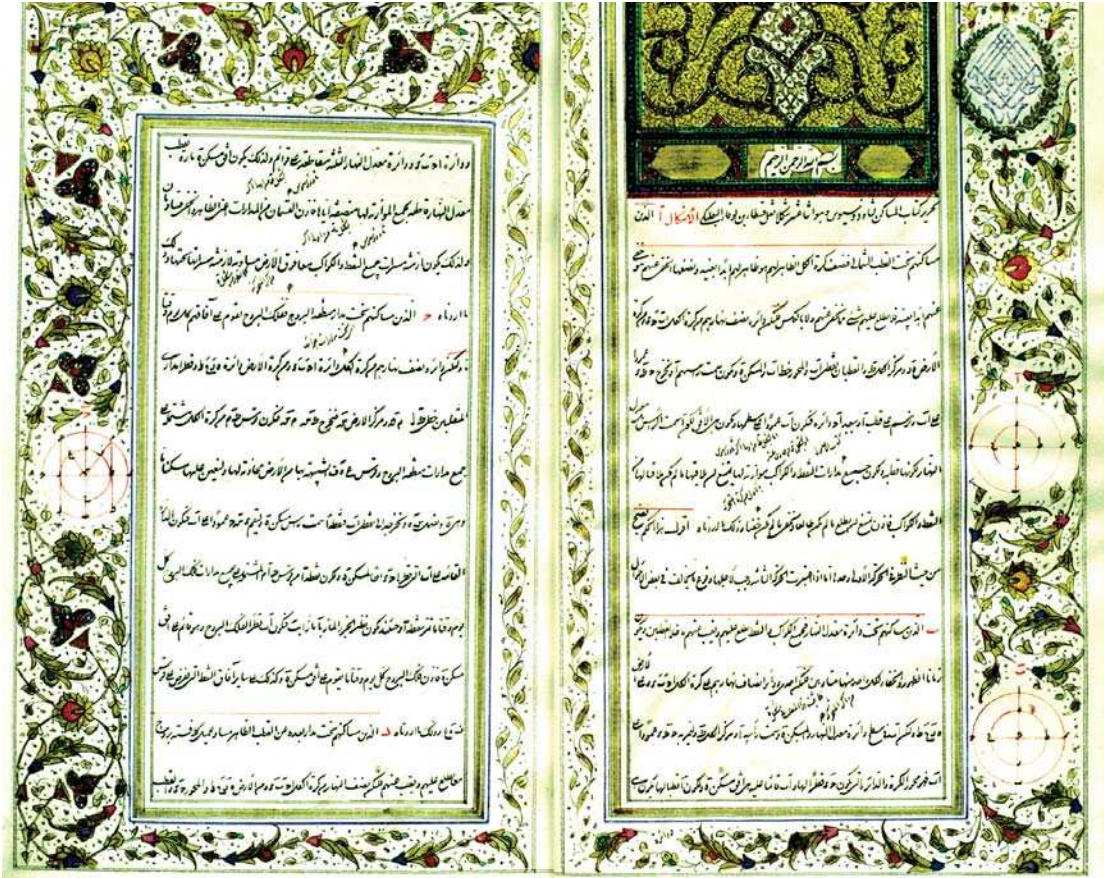
فرامین

اسناد، مدارک و فرمانهای قاجاری به لحاظ بررسی دقیق وقایع سیاسی فرهنگی اجتماعی اهمیت بسیاری دارند زیرا حاوی مطالب بسیاری درباره مسایل جامعه می‌باشند. در این دوره به دلیل تعدد پیشه‌ها، پست و مقام‌ها، صدور فرمان، حکم، دستور و ابلاغیه زیاد بوده است و بسیاری به دلیل ارزش بالایی که داشته‌اند، تذهیب نیز گردیده‌اند. فرمانها برای انتصاب، استیفا، صدرات و... صادر می‌شد و گاهی برای ابلاغ رضایت شاه نسبت به اشخاص صادر

می‌گردید که همه در قالب فرامین به خط شخص شاه یا بزرگان، اکثراً به خط خوش نگارش و تذهیب شده‌اند. (تصویر شماره ۳ و ۲۳)

هنر تذهیب دوره قاجار از دیدگاه مورخین و سیاحان
مطالبی که در ادامه ذکر می‌شود گویای ارزش نسخ خطی و نفیس در بین طبقات مختلف جامعه و رواج کتابت و تذهیب نسخ مختلف است.

بنجامین نخستین سفیر آمریکا در ایران عصر ناصری که علاقه بسیاری به هنرهای ایرانی داشته است، در مورد علاقه اکثر مردم به آثار نفیس در کتاب خود با عنوان ایران و ایرانیان چنین می‌گوید: با آنکه بازارهای تهران مملو از کالاهای مختلف داخلی و خارجی است. مع‌ذالک اروپاییان و طبقه اعیان و اشراف خریدهای خود را از فروشندگانی می‌کنند که کالاهای خود را بار الاغ کرده و در خانه‌ها عرضه می‌کنند. گاهی اشیاء عتیقه هم دارند قالیچه‌ها، قلیان سر نقره و طلا و میناکاری شده، جعبه‌ها و قلمدان‌های

تصویر ۱۴. مجموعه (ترسیم اشکال هندسی) قرن ۱۴ ه. . مأخذ: کتابخانه ملی ملک، ش ۳۴۰۶

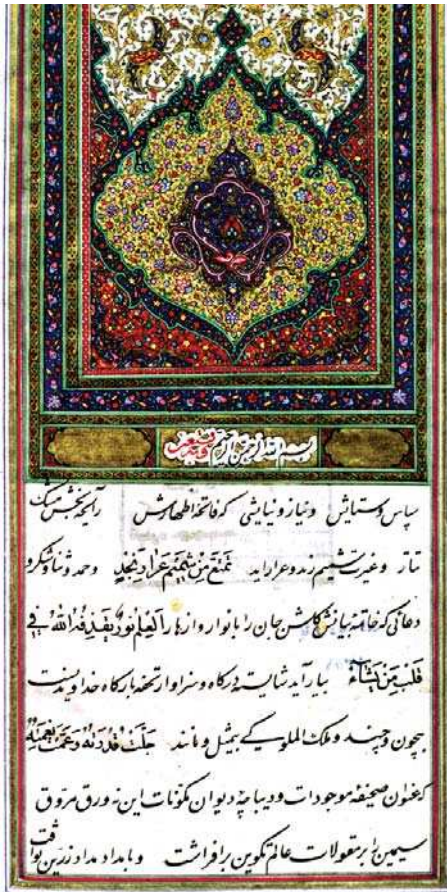
می‌شود که، نمی‌توان گفت سکنه این مملکت روی در ترقی دارند و نیز نمی‌توان گفت بالنسبه به پیشینیان قوم خود نیز تنزل کرده‌اند (ملکم، ۱۳۶۵: ۴۳۶). ویلسن درباره نقاش ایرانی می‌گوید: ایرانیان به علم نقاشی (آنچه در غرب رایج است) راغب نیستند و همیشه به صنایع مختصر پرفایده مایل می‌باشند. نقاشان ایران زمین مانند نقاشان دولت بیزانس، همیشه میل مخصوصی دارند که در شکل و اشکال قدری طلا یا نقره استعمال نمایند. از کارهای دیگر نقاشان مزبور، به جز تصویر پهلوانان قدیم ایران، نقاشی روی قلمدان، جلد کتاب و بعضی اختراعات، که خود در نقاشی احداث نموده‌اند؛ نقاش چهارزانو روی تشکی مربع شکل گوشه اتاق نشسته و اسباب و ملزوماتش را روی میز کوچکی گذارده، انواع رنگها را محلول می‌نماید و قلم مویی، که تفاوت بسیاری با قلم موی ممالک غرب دارد و خودشان درست می‌کنند. (ویلسن، ۱۳۶۶: ۲۶۴).

اصناف تذهیب و قلمدان‌نگاری در دوره قاجار
هرم و طبقات اجتماعی دوره قاجار بدین شرح است:

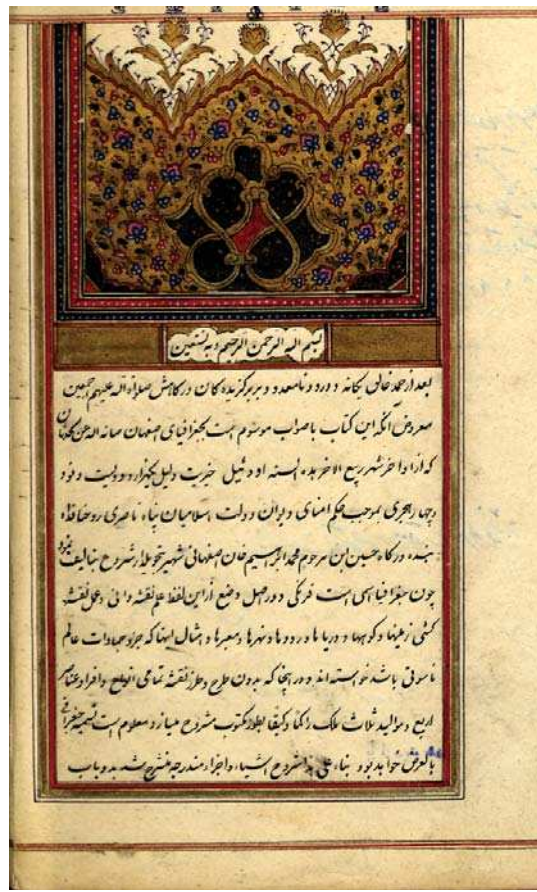
حکاک و منبت‌کاری شده، نسخه‌هایی از دواوین و شعراء که دارای نقاشی و مینیاتور است. مصنوعات ایران در نوع خود بی‌همتا بوده و مشابه آن وجود ندارد و هر هنرمند و استادکار سبک و شیوه‌های خاصی در آثار هنری خود دارد و این خود وجه تمایز کارهای هنری ایران از کارهای اروپایی و آمریکایی است (بنجامین، ۱۳۶۳: ۶۸-۷۰). کنت دوگوبینو می‌گوید: خرید یک جلد کتاب خطی از افراد طبقه پایین اجتماع دشوار است و وقتی حاضر به فروش کتب خطی می‌شوند که تحت فشار شدید مالی قرار گرفته باشند و هر قدر بی‌سوادتر و بی‌اطلاع‌تر از ارزش کتابی که با جان و دل حفظ می‌کنند باشند، معامله با آنان دشوارتر است، کتاب خطی یا چاپی که بر سر آن چانه می‌زنند، همواره به نظرشان گران‌بهارترین اثری است که به دست بشر نوشته شده است (دوگوبینو، ۱۳۸۲: ۲۱۰-۲۱۱).

سرجان ملکم در مورد وضعیت نقاشی در ایران می‌گوید: ایرانیان رنگ خوب می‌سازند، غالب شبیه خوب می‌کشند و در دیگر مراتب این فن بی‌سلیقه نیستند... از آنچه در باب صنایع مفیده و زینتی حال ایران مرقوم شد معلوم

تصویر ۱۶. تاریخ علمای خراسان، ۱۳۰۰ ه.ق. . مأخذ: کتابخانه ملی ملک، ش ۳۵۶۹

تصویر ۱۵. جغرافیای اصفهان ۱۳۰۸ ه.ق. . مأخذ: کتابخانه ملک: ۳۷۷۶

تصویر شماره ۱۷. جعبه لاک. . مأخذ: موزه رضا عباسی. ش: ۲۰۶۵۷

طبقه اول: در رأس هرم شاه، سپس شاهزادگان و عمال دیوانی، که اهل قلم یا شمشیر بوده‌اند.

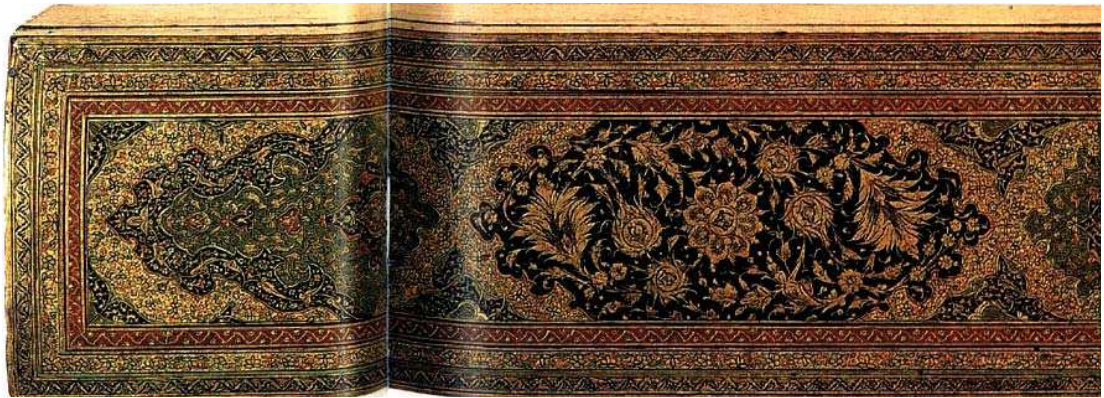
طبقه دوم: علمای طراز اول و با نفوذ، مالکان بزرگ، سران ایالت و عشایر.

طبقه سوم: شعرا و دانشمندان که به خصوص در تهران، اصفهان و شیراز جزو طبقه مرفهین و مورد توجه بسیار بوده‌اند.

طبقه چهارم: هنرمندان، صنعتگران، تجار و... (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۲۴)

«بازاریان و پیشه‌وران از میان حالان جامعه بودند و تولید صنعتی جامعه را برعهده داشتند. علاقه‌مند تحول اجتماعی، گسترش و آموزش علوم و مخالف با تجارت خارجی بوده‌اند.» (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۲۶) عیسوی گزارشی از تجار و پیشه‌وران ایران در حدود ۱۲۸۰ ه.ق بدین شرح ارائه می‌دهد: پیشه‌وران به صورت اصناف گروه‌بندی شده‌اند و استاد هر پیشه‌ای پس از امتحان انتخاب می‌گردد. مالیاتی به دولت نمی‌پردازند و در مواقع عادی بی‌دردسر زندگی

می‌کنند. قانون از آنها حمایت می‌کند و از سوی تجاری که برای آنها کار می‌کنند و نیز ملاحا، حمایت و پشتیبانی می‌شوند. عده‌ای از تجار، تجار خرده فروش هستند به کشورهای دیگر سفر کرده و در میان وسایل مالی‌شان کالاهای تولیدی شهرهای ایران از جمله کارهای لاکی منبت

تصویر ۱۸. بخشی از جعبه لاک، حدود ۱۲۷۰ ه.ق. مأخذ: دامووا، ۱۳۸۶: ۳۰۰

ساخت کالای بنجل، کلاه گذاشتن سر مشتری، توهین به استاد دیگر و... در مغازه او تخته و به استاد دیگر واگذار می‌شد. به منظور جلوگیری از رقابت، هر استادی کالای خود را در جای محدودی می‌فروخت. استادان معمولاً به عنوان شاگرد از افراد فامیل خود استفاده می‌کردند تا رمز و رموز حرفه آنها پوشیده بماند. صنایع دستی ایران مقامی به نام کارگر اجیر نداشته و همه استاد و شاگرد بوده‌اند. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۵۰-۴۵۵).

صنف مذهبان - بیشتر مذهبان، از شهرهای اصفهان و شیراز هستند و شهرهایی مثل بندرعباس و بسیاری شهرهای دیگر پیشه‌های هنری نداشته و در صورت وجود، گویا هنرمندانش به مراکز هنری و شهرهایی که حامی و سفارش‌دهنده داشته، کوچ کرده‌اند. میرزا حسین‌خان در بیان پیشه‌های اصفهان در ۱۲۹۴ ه.ق به جماعت مذهب اشاره می‌کند: «نوع ۱۳۰ از ۲۰۰ نوع پیشه اصفهان جماعت مذهب هستند. پیش از این، بیش از این بود همه استاد نامی، آلان کم شده‌اند و آنچه باقی مانده باز کاملند و قابل.» (میرزا حسین‌خان، ۱۳۴۲: ۱۱۲) تا آخر دوره قاجاریه پیشه مذهب وجود داشته است. چنانچه «در دوران مشروطیت پیشه‌وران مذهب، صحاف، کاغذفروش و کتابفروش با هم یک نماینده (از مجموع پنجاه و پنج نماینده) در مجلس شورای ملی داشته‌اند.» (راوندی، ۱۳۵۶: ۴۲۳)

همچنین به دلیل علاقه و توجه شخص شاه، دربار، بزرگان، اشراف، اروپاییان و عامه مردم به کتابت و تذهیب نسخه‌های نفیس و باارزش، شغل و پیشه مذهب، در این دوره، رواج داشته و منبع درآمد بسیاری از خانواده‌ها بوده است. و اگر تذهیب و تزیین نسخه‌ها در این دوره، با رکود مواجه شده بود، امرار معاش چندین نفر از یک خانواده از این طریق نبوده است. به طورمثال می‌توان به «میرزا یوسف مذهب باشی و چهار فرزند و دو برادر مذهب و خطاط

کاری، شال، قالیچه و... دارند. با این‌ها به تجارت می‌پردازند و با عایداتشان کالاهای تولیدی اروپایی می‌خرند. (تجار خرده فروش در داخل ایران نیز، بدون داشتن مکانی، به صورت سیار، آثار و کالاهای راه، به مردم و اروپاییان می‌فروختند. این از راه‌هایی بوده است که، آثار هنرمندان مختلف، از جمله مذهبان در اختیار افراد مختلف در داخل و خارج از کشور، قرار می‌گرفته‌است.) (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۱۵)

خلیلی می‌گوید در اوایل قرن ۱۹م، در ایران، سه طبقه پیشه‌ور وجود داشته‌است:

۱. گروهی که طبق معمول آزادند در بازار به کسب و کار مشغول بوده و اکثریت پیشه‌وران اینان بودند (که بسیاری از مذهبین نیز جزو این گروه هستند).
۲. آنهایی که به دربار شاه یا خان‌ها جذب شده، خوراک و پوشاک می‌گرفتند؛ حق نداشتند جای دیگری کار کنند. ممتازترین گروه پیشه‌وران بوده‌اند. هر سال یک بار سنجیده می‌شدند و مزد آنها از خزانه دولتی تأیید می‌گردید. (مذهبانی مثل میرزا عبدالوهاب مذهب‌باشی و محمدتقی مذهب‌باشی شیرازی)
۳. آنهایی که متعلق به فئودال‌ها هستند (خانها، بیکها و مالکین) (خلیلی، ۱۳۸۳: ۱۰۳).

عیسوی درباره صنف پیشه‌وران که بیشتر در مورد گروه یک صادق است، می‌گوید: ریش سفیدان، نظارت و آموزش مستقیم استاد به شاگرد، تعیین استادان جدید، دریافت دستورات از تجار برای ساختن کالای ویژه و رساندن به استادان پیشه‌ها، سپس رساندن محصول به تاجر و دریافت حق دلالی، از وظایف آنان بوده است. توده پیشه‌وران مرکب از استادان بوده‌است. حق داشتند کالایی تولید کنند که رابطه‌ای با صنفشان نداشته باشد. امثال مذهبان که به قلمدان‌نگاری نیز مشغول بوده‌اند، در صورت تخلف،

تصویر ۱۹. بخشی از قلمدان لاک‌سده ۱۴هـ.ق. مأخذ: سالن قلمدان، موزه ملی ملک

تصویر ۲۰. بخشی از قلمدان لاک‌سده ۱۴هـ.ق. مأخذ: <http://malekmuseum.org>

صنف قلمدان‌نگاری

از دیگر پیشه‌های رایج در دوره قاجاریه که از رونق زیادی برخوردار بوده و بسیاری از مذهبان و نقاشان، در این پیشه مشغول به خلق آثار نفیس بوده‌اند، پیشه قلمدان‌نگاری و تزیین آثار لاک‌سده است. به طور مثال «ناصرالدین شاه هنگام بازنشستگی و تقدیر از بزرگان، به آنها قلمدان مرصع هدیه می‌داده است.» (مستوفی، ۱۳۸۴: ۱۲۹) مثل امین السلطان که «شاه قلمدان مخصوص را که دواتی مرصع داشت، با رشته صدارت به دست خود به او سپرد و صدراعظم خطابش کرد.» (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۹۶) همچنین «همراه بزرگان، فردی بوده که شغلش قلمدان‌دار بوده و در هنگام نوشتن دستورات و نامه‌ها، همراه و در خدمت آنان بوده است.» (مستوفی، ۱۳۸۴: ۱۳۱) قلمدانهای مرصع مذهب‌اهدایی شاه و قلمدانهای همراه بزرگان گویای فراهم شدن بسترهای جدیدی برای رشد و خودنمایی هنر تذهیب در این دوره است.

علاوه بر علاقه شاه و بزرگان به قلمدان‌های مذهب نفیس، در این دوره، ساخت و تزیین قلمدان، به واسطه پاساژ شدن بسیاری از مردم و نیز اهمیت دادن به خط خوش، رواج بسیار داشته و مورد توجه و سفارش افراد و طبقات مختلف نیز بوده‌است. چنانچه ویلسن معتقد است که:

او نام برد که برای بزرگان کار می‌کرده و چندین نسخه خوشنویسی و تذهیب شده نفیس و شاهانه از آنها موجود است.» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۱۱۷) و یا «محمد علی تذهیبی فرزند محمد حسین مذهب و خطاط، نوه میرزا ابوطالب مدرس» (سید جوادی، ۱۳۷۷: ۱۷۴) از مذهبان نامی و بزرگ دوره قاجاریه اشاره کرد. آثار مذهب (کتب و آثار لاک‌سده) به سه صورت کلی در اختیار طرفداران و خواستارانش قرار می‌گرفته است: از طریق سفارش مستقیم شخص به هنرمند؛ دوم: آثار در اختیار تجار و دلالان بوده و شخص خواهان، از آنان در مغازه‌هایشان یا از دست فروشها خریداری می‌کرده است و یا خود هنرمند شخصاً اثر خود را برای فروش عرضه می‌کرده و یا به شخص خاصی تقدیم می‌نموده است. که خود گویای حجم بالای تولید و تقاضای برای آثار مذهب در این دوره می‌باشد.

در این دوره هنر تذهیب فقط مختص به تزیین صفحات کتاب نبوده است. به دلیل اهمیت یافتن و حجم بالای خلق آثار لاک‌سده (به ویژه قلمدان‌نگاری) و نیز قباله‌های ازدواج و حلیه و... در این دوره بسترهای جدیدی برای رشد هنر تذهیب فراهم شده است.

و نگرشهایی که در آینده بر آن تأثیر می‌گذارند» (جنسن، ۱۳۸۴: ۲۹). بسترهای گسترش هنر تذهیب و جایگاه هنرمند مذهب دوره قاجار را چنین می‌توان تحلیل کرد:

۱- **رابطه استاد و شاگردی:** هنرمند مذهب این دوره، پس از شاگردی نزد استاد خود، که در موارد بسیاری پدر یا از خویشان او بوده و فراگرفتن نقوش، اصول ترکیب‌بندی و صفحه‌آرایی، طراحی و پیاده کردن نقوش بر کاغذ، ساخت رنگ، قلم‌مو و کاغذ، نحوه قلم‌گیری، رنگ‌آمیزی و پرداز، رنگ کردن کاغذ و بسیاری موارد دیگر، به تزیین و تذهیب نسخه و کتاب‌هایی که خوشنویس و یا خود کتابت نموده پرداخته‌است. تعدادی، به ویژه پس از اینکه به مرحله استادی رسیده و از استاد خود جدا شده و به طور مستقل کار می‌کردند، نوآوری‌هایی در آثار خود داشته‌اند. با این حال، باز متأثر از گذشته خود بوده و هنرمند خود را از فرهنگ و هنر غنی دوران گذشته خویش جدا نمی‌دانسته. مثل عبدالوهاب مذهب باشی که در برخی از آثارش، نقش اسلیمی ماری را شبیه به نقش گره سرنوشت (با مفهوم نامیرایی، تقدیر، سرنوشت و...) ترسیم کرده است و یا رضی طالقانی که به تأثیر از دوره تیموری در آثارش از نقش واق^۲، استفاده می‌کرده‌است.

۲- **تأثیر تجمل‌گرایی بر ویژگی‌های بصری هنر تذهیب:** به دلیل علاقه بیش از حد دربار به تجملات و استفاده از طلاکاری و مرصع کردن آثار مختلف چون تخت شاهی و لباس و ... و تزیینات بسیار کاخها، رواج روحیه اشرافی‌گری در میان اشراف و طبقه مردم عادی، علاقه اکثریت جامعه، همچنین سیاحان و یهودیان به جمع آوری آثار خاص و نفیس و پرزرق و برق، تذهیب این دوره نیز متأثر از روحیه اشرافی‌گری و تجمل‌گرایی، بسیار پرجزییات، پر از تزیین شده و استفاده بیش از حد از طلا و مرصع کردن نقوش (همچون جواهرات) رواج پیدا میکند. به طور مثال صفحه تقدیم (برخلاف دوره‌های گذشته) در پایان به دنبال متن در قالب مستطیل باریک یا لچکی و نشان ترنجی شکل حاوی نام و القاب شاه در حاشیه بالایی دیده می‌شود. رنگ غالب آثار، طلایی و سپس لآوردی و خود زمینه کاغذ است. استفاده از خطوط و برگهای ظریف در فضای جزیی میان نقوش، تزیین حاشیه با فرمهای تاجی و قاب‌قابی چندتایی و ... به طور کامل و بدون کوچکترین فضای خالی، باقی ماندن فضای خالی به صورت حاشیه‌ای باریک در چهار طرف صفحه و ترسیم شرفه‌های کوتاه به دلیل تزیین و تذهیب حداکثر فضای صفحه همچنین تزیین فضای سرلوح به شکل مربع و مستطیل افقی یا عمودی که از چهار طرف بسته و به طور کامل با لچکی، نوارها و فرمهای مشابه (با اغراق در تعداد نوارهای مثلثی و فرمهای گنبدی) و نیز استفاده از نقش اسلیمی ماری که به طور متکلفی به دور خود پیچیده و قابی را شکل داده و فرمهای گنبدی به دور آن شکل گرفته است (که نمونه‌های مشابه

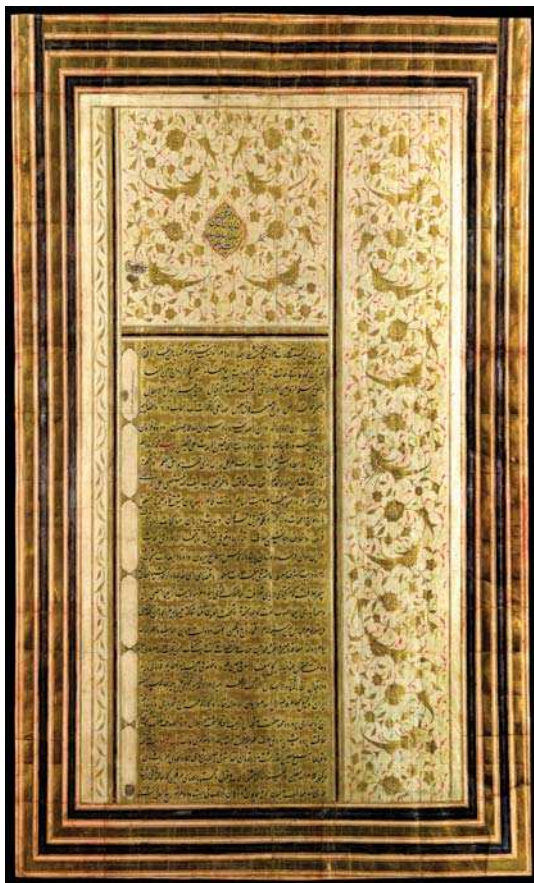
تصویر ۲۱. حلیه، اواخر قرن ۱۳ ه. ق. مأخذ: خلیلی، ۱۳۸۳: ۶۵

چون یک چهارم مردهای ایران می‌توانند خط خودشان را بنویسند، قلمدان در ایران خیلی قرب دارد و زود به فروش می‌رسد. اغلب قلمدان‌سازها یک سال بر سر یک قلمدان کار می‌کنند و در کوچک‌سازی اشکال، بد طولانی دارند و در بازار تهران نیز راسته‌ای به نام قلمدان‌سازها، وجود داشته است. (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۲۷)

بحث و تحلیل

بررسی اثر از لحاظ محتوا به عوامل بیرونی یعنی ساختار جامعه، باورها، سنتها و دیدگاه، اعتقادات، مقاصد و علایق شخص هنرمند مربوط است. «تأثیرات محیط هنرمند یا عوامل روانشناسی خالق اثر تعیین کننده است. یعنی دو شرط اساسی که برای علت خلق اثر هنری توضیحی ارائه می‌دهند» (جنسن، ۱۳۸۴: ۱۸). «محتوا همان چیزی است که باعث اهمیت یافتن اثر هنری می‌شود. بخشی از آن به عمد و بخشی دیگر، بازتاب محیط و خاستگاه اثر است. این تأثیرات درونی و بیرونی، در فرم، موضوع و معنای آن تأثیر می‌گذارد محتوای اثر را از سه جنبه می‌توان بررسی کرد: ۱- تأثیرات درونی یا روانشناسانه، ۲- تأثیرات بیرونی از محیط خارج و ۳- تفسیر اثر هنری بر اساس تأثیرات

تصویر ۲۲. عقدنامه امیر کبیر با ملکزاده خانم، ۱۲۶۵ قمری، مأخذ:
<http://malekmuseum.org>

این نقش را در پنجره‌های سنگی بناها نیز می‌توان دید) از ویژگیهای تذهیب این دوره است.

۳- تاثیر غرب با ورود سیاحان، صنعت چاپ، عکاسی و رئالیسم: دستگاه چاپ در دوره ناصری، هنوز رواج و مقبولیت عام پیدا نکرده بود. با اینکه تعدادی از کتب از طریق چاپ، با قیمت ارزانتر در اختیار مردم قرار می‌گرفت، ولی بسیاری از مردم از شخص شاه گرفته تا بزرگان، اشراف، مردم عادی، سیاحان و خارجیان، علاقه‌مند به داشتن کتاب‌های خطی با ارزش هنری بالا بوده‌اند. کتاب‌های علمی و فرهنگی که اکثراً ترجمه بوده‌اند، به راحتی و تعداد زیاد در اختیار همه مردم قرار نداشت و دولت از چاپ و تکثیر آنها جلوگیری می‌کرده است. به همین دلیل هنرمندان همچنان جایگاه خود را حفظ کرده و به تهیه نسخه‌های نفیس مشغول بوده‌اند. در عین حال از زمان مظفری به بعد چاپ متون آزادی یافت و نقوش خارجی در کتب راه یافت. البته می‌توان گفت همانطور که عکاسی نتوانست جای نقاشی را بگیرد؛ کتابهای چاپی نیز چون ظرافت و جزئیات کمتری داشته و رنگی نبوده- به ویژه در مورد کتب دینی و ادبی- نتوانست جای کتاب‌های خطی را بگیرد.

۴- رویکرد جامعه نسبت به متون مذهبی: یکی از دلایل وجود نسخه‌های مذهب بسیار در این دوره، رویکرد مذهبی جامعه و مردم آن روزگار بوده است. بیشترین تعداد کتاب‌های مذهب، مربوط به کتاب‌های دینی به ویژه قرآن‌ها است. زیرا هر مسلمانی در خانه خود حداقل یک قرآن داشته است و بسیاری از آنها، بر حسب توان مالی سفارش دهنده یا خریدار، دارای خوشنویسی و تذهیب ارزشمند و قابل توجهی هستند. نوآوری‌ها در کتاب‌های ادبی بیشتر است. زیرا در کتاب‌های دینی به دلیل تقدس و احترامی که قایل بوده‌اند، از تغییر و نوآوری در ویژگی‌ها، تا حد امکان خودداری می‌کردند. خود سفارش‌دهنده و خریدار، به ویژه مردم عادی نیز گویا چندان مایل نبوده‌اند قرآنی داشته باشند که تذهیبی متفاوت و به دور از عرف داشته باشد.

۵- نقش دربار، غنای کتابخانه سلطنتی و گسترش علم: از دیگر دلایل وجود نسخه‌های خطی بسیار، رویکرد فرهنگی جامعه است که بیشتر در میان طبقه دربار، اشراف و بزرگان و بعضی از مردم عادی وجود داشته است. شاه در پی کامل کردن کتابخانه سلطنتی بوده است. همچنین پس از یکی از سفرهایش به تأثیر از اروپاییان، اقدام به تأسیس موزه نموده، آثار بسیاری به ویژه نسخه‌های خطی از دوران گذشته تا امروز را جمع‌آوری، خرید و سفارش می‌داده است. بزرگان بسیاری مثل فرهاد میرزا، معیرالممالک، مستوفی‌ها و... به ارزش معنوی و مادی آثار هنری و نسخه‌های خطی پی برده و مجموعه‌های بزرگ و نفیسی داشته‌اند. نیز مردم عادی حتی آنان که سواد چندانی نداشته به خرید و نگهداری از نسخه‌های خطی

اقدام می‌کرده‌اند.

۶- استقبال مردم و رفاه نسبی در دوره دوم: در این دوره به دلیل پایان جنگ و درگیریها، توسعه روابط با غرب و برخورداری نسبی از رفاه و بهبود شرایط اقتصادی، در میان طبقات مختلف، نسبت به نیمه اول و دوره‌های قبل، تجمل‌گرایی (گاهی در حد افراط)، در میان طبقات مختلف وجود داشته است. استفاده از طلا و جواهرات در هنرهای مختلف کاربرد داشته است: طلاکاری گنبدها و ایوانهای اماکن مقدس چون مشهد و قم و...، طلاکاری و جواهرنشان ساختن اشیاء و لوازم کاربردی چون میز، تخت، فنجان، لباس‌ها و... و بالطبع استفاده بسیار از طلا و ریزه کاری‌ها، در تذهیب نسخه‌های مختلفی چون فرمان‌ها، عقدنامه‌ها، قلمدان‌ها، کتاب‌ها و... از ویژگی‌های خاص این دوره است.

۷- صنف و پیشه خاص با توجه به تغییر نیاز جامعه: در این دوره به دلیل باسواد بودن بسیاری از جمعیت کشور، قلمدان اهمیت و جایگاه بالایی داشته و طبقات مختلف سفارش‌دهنده و خواهان آن بوده‌اند. در مسیر

پرداختن بیش از حد به جزئیات، ظرافتها و ریزه‌کاریها، شد. از نیمه اول، با گرایش فتح‌لیشاه به هنر باستان، هنرمندان بسیاری از موتیفها و ویژگی‌های دوران کهن در آثارشان استفاده کردند. این گرایش و تأثیر آنرا را در تذهیب به ویژه در نیمه دوم عصر قاجار، استفاده از نقوشی چون گل دوازده برگ، ظرافت و تزیین بسیار، استفاده از طلا را در آثار خویش به نشان دادند.

همانطور که ذکر شد مراکز اصلی نسخه‌آرایی شهرهای تهران، شیراز و اصفهان بوده‌است. تهران، به دلیل اینکه پایتخت و مرکز سیاسی کشور بود و شیراز و اصفهان که از دوره‌های قبل مراکز سیاسی کشور بوده و هنرمندان بسیاری نسل در نسل از دوران زندیه و صفویه، در این شهرها مشغول به فعالیت و در این دوره، همچنان به پیشه خود مشغول بوده‌اند. این دو شهر، همچنان ارزش و اهمیت خود را حفظ کرده و به مراکز فرهنگی و هنری تبدیل شده بودند. بسیاری از هنرمندان دیگر شهرها به دلیل حمایت و امکان فعالیت بیشتر، به این مراکز کوچ کردند. بیشترین تعداد نسخه‌ها متعلق به شهر شیراز و سپس اصفهان هستند. نسخه‌های بسیاری به سفارش بزرگان، حکام و مردم شهر شیراز، برای خود، درباریان و یا بزرگان توسط هنرمندان شیرازی کتابت و تذهیب گردید. در این سه شهر میان هنرمندان از جمله مذهبیان، جوی پرقابلیت حاکم بود که موجب خلق آثاری برد که هنرمندان بسیاری برای معرفی خود به شاه و برخوردار از حمایت دربار، آثاری در حد کمال و عالی، خلق و به شاه تقدیم می‌کرده‌اند.

۸- رشد سواد و گسترش مجموعه داری: رشد سواد و علم‌آموزی، تأسیس موزه و رواج مجموعه‌داری و تجمل‌گرایی و جامعه اشرافی آن روزگار، بر کتابت و تذهیب کتابها تأثیر مثبت داشته‌است. دستگاه چاپ، تأثیر منفی چندانی بر تهیه نسخه‌های خطی دینی و ادبی نداشته‌است. اهمیتی که در این دوره به خط و خوشنویسی داده می‌شده‌است، منجر به کتابت نسخه‌های نفیس بسیاری شده که دارای تذهیب‌های منحصر به فردی می‌باشند. در این دوره، برخلاف دوره‌های قبل، تنها حامی و سفارش دهنده نسخه‌های نفیس، شاه و دربار و محل اصلی کار هنرمندان، کتابخانه سلطنتی نبوده‌است. بلکه سفارش‌دهندگان طیف وسیعی از شاه گرفته تا بزرگان، اشراف، خارجیان و مردم عادی را شامل می‌شده‌است که خود منجر به تهیه تعداد زیادی نسخه در این دوره گردیده‌است. تعداد زیاد مذهبیان و سفارش‌دهندگان این دوره، حاکی از علاقه مردم به این هنر، در این دوره بوده است. از آثاری که در این دوره با هنر تذهیب تزیین شده‌اند، قلمدانها و آثار لاک‌ی هستند که استقلال هنرمند را از دیگر هنرمندان چون خوشنویس و رهایی از محدودیت‌ها را در پی داشته‌است. (جدول شماره ۱)

تصویر ۲۳. فرمان قاجاری، ۱۳۱۵ ه.ق، مأخذ: <http://sadmu.ir>

زمان، نوع سفارش در یک جامعه تغییر می‌کند. زیرا سفارش اجتماعی، نمودی است از نیازهای بنیادی و جریان‌دار جامعه. خاستگاهی که از نظرگاه اجتماعی، هنرمند را شکل داده‌است و دگرگونی اجتماعی، برخلاف فرهنگ‌پذیری که مکانیسم آن همیشه با محکوم کردن و نادیده گرفتن ارزشهای موجود یک جامعه توأم است. جریانی است که در مسیر آن، نمودهای نوخاسته ارزشی، همیشه صورت دگرگون شده همان ارزشهای گذشته است که شرایط محیطی، نوسازی آنرا ایجاب کرده است (ابراهیم پاشا، ۱۳۵۵: ۵۹ و ۶۸). به همین دلیل، به خاطر تغییر در نیاز جامعه، مذهبیان بسیاری به هنرنمایی و تهیه قلمدانهای مذهب و نفیس اقدام کرده‌اند. چون مذهب در دیگر رشته‌ها نیز مشغول به فعالیت بوده، پیوند و تأثیر هنرهای مختلف را بر یکدیگر می‌توان دید. به طور مثال در این دوره گنبدیهای اماکن مقدس طلاکاری شدند. در تذهیب نیز در سرلوح نقش گنبدی با رنگ غالب طلایی بسیار استفاده می‌شد. می‌توان گفت تأثیر عکاسی و نقاشی‌های واقع‌گرا بر تذهیب، منجر به

جدول ۱: عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر هنر تذهیب، مأخذ: نگارندگان

ردیف	عوامل تأثیرگذار بر رشد هنر تذهیب	
۱	<ul style="list-style-type: none"> - فرا گرفتن و استفاده از نقوش و تکنیک‌های سنتی - پایبندی به اصول و نقوش سنتی - فعالیت تعدادی از افراد خانواده نسل در نسل به هنر تذهیب به دلیل سفارشات متعدد 	<p>رابطه استاد و شاگردی</p>
۲	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده بسیار از طلا - پرداختن بیش از حد به تزیینات و جزئیات - مرصع کردن گلها در زمینه طلایی - تنوع بالای نقوش نسبت به گذشته - اغراق در فرمها و تزیینات مثل تعداد تاجهای سرلوح 	<p>تأثیر تجمل‌گرایی بر ویژگیهای بصری هنر تذهیب</p>
۳	<ul style="list-style-type: none"> - وحشت از آگاهی مردم و جلوگیری از رواج صنعت چاپ تا اواخر دوره ناصری - خالی گذاشتن سرلوح در کتابهای چاپی و تزیین دستی توسط هنرمند مذهب - رنگ کردن دستی نقوش در کتابهای چاپی - استقبال بسیاری از سیاحان از هنرهای ایرانی به ویژه نسخ نفیس - کتب چاپی بیشتر در زمینه کتب ادبی و علمی بوده و کتب دینی خطی همچنان جایگاه خود را حفظ کرده است 	<p>تأثیر غرب با ورود سیاحان، صنعت چاپ و عکاسی و رئالیسم</p>
۴	<ul style="list-style-type: none"> - تمایل مردم به داشتن حداقل یک قرآن خطی در خانه‌های خود - تولید کتب دینی و ادبی به شیوه خطی و نفیس - عدم تمایل به کتب چاپی به دلیل قطع نشدن امرار معاش هنرمندان 	<p>رویکرد اجتماعی مردم نسبت به متون مذهبی</p>
۵	<ul style="list-style-type: none"> - حمایت از هنر برای نمایش شکوه و عظمت دربار و تحکیم قدرت - رواج اشرافی‌گرایی و رقابت برای جمع‌آوری آثار نفیس هنری - علاقه به جمع‌آوری متون و نسخ خطی نفیس - توسعه کتابخانه سلطنتی و سفارش و خریداری کتب نفیس - رواج صدور فرمانها و تقدیم هدایای مذهب به بزرگان و سفرا - حمایت از هنرمندان و سفارش نسخ خطی نفیس - حمایت از خط و خوشنویسی و افزایش تولید نسخ خطی - تشویق بزرگان به علم‌آموزی و حمایت از صنایع و هنرهای ملی - اختصاص حجره‌های و فضاهای متعدد برای نقاشان و مذهبیان برای خلق آثار نفیس 	<p>نقش دربار، غنای کتابخانه سلطنتی و گسترش علم</p>
۶	<ul style="list-style-type: none"> - رواج اشرافی‌گری در میان طبقات مختلف جامعه و علاقه به جمع‌آوری و خرید - رقابت برای خرید و جمع‌آوری کتب خطی نفیس 	<p>استقبال مردم و رفاه نسبی در دوره دوم</p>
۷	<ul style="list-style-type: none"> - رواج تجارت و دلالت آثار هنری به ویژه نسخ نفیس - تشکیل صنف مذهبیان و حمایت از آنها - ظهور زمینه‌های جدید قلمدان‌نگاری و حلیه و عقدنامه برای هنر تذهیب - صدور فرمانهای مذهب به دلیل رشد رفاه اجتماعی و گسترش مشاغل و مواجبات بگیران - امرار معاش معمولاً بیش از یک نفر در یک خانواده از پیشه تذهیب 	<p>صنف و پیشه خاص با توجه به تغییر نیاز جامعه</p>
۸	<ul style="list-style-type: none"> - همراه داشتن قلمدانهای مذهب نفیس توسط افراد فرهیخته و باسواد - افزایش سوادآموزی در میان طبقات مختلف جامعه و علاقه مند به جمع‌آوری و مطالعه متون - تأسیس مدارس و تدریس هنر و اختصاص حجره‌هایی برای هنرمندان و مذهبیان 	<p>رشد سواد و گسترش مجموعه داری</p>

نتیجه

کتاب آرای به ویژه تذهیب، از کهن‌ترین هنرهای ایرانی است که در هر دوره بر اساس شرایط زمانه خود، ویژگی‌های خاص خود را دارد. در دوره قاجار نیز، هنر تذهیب با شرایط سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه، همچنان با ویژگی‌های دارای ارزش به حیات خود ادامه داده است. جامعه دوره قاجار به ویژه در نیمه دوم، از نظر اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، ثبات و امنیت بیشتری یافته و هنرهای مختلف به ویژه تذهیب مورد توجه و سفارش بوده است. در پاسخ به سوال اول و تأثیر عوامل اجتماعی بر هنر تذهیب باید گفت که به دلیل رشد سواد و علم‌آموزی در میان طبقات مختلف جامعه، تهیه کتب خطی و به ویژه نفیس و قلمدان‌های مذهب بسیار مورد توجه بوده است. به دلیل اهمیت به خوشنویسی از درباریان گرفته تا مردم عادی، نسخ نفیس بسیاری به خط خوش و با تذهیب نفیس کتابت شده‌اند. نیز بواسطه رویکرد مذهبی همچنان تهیه و خرید کتب دینی مورد توجه طبقات مختلف بوده است. همچنین کتب ادبی، رویکرد فرهنگی جامعه در حجم بالایی نگارش و تذهیب را در پی داشت که از نظر ویژگی‌های بصری، از نوآوری و خلاقیت بیشتری نسبت به کتب مذهبی برخوردار هستند. علاوه بر کتب دینی و ادبی، در این دوره به دلیل رشد سواد و علم‌آموزی و تأسیس مدارس، کتب علمی بسیاری تهیه و بعضاً تذهیب شده‌اند. کتب نفیس بسیاری به سفارش و یا برای تقدیم به شاه و بزرگان تهیه شده است. تأسیس مدارس مختلف چون دارالفنون و صنایع مستظرفه و تربیت هنرمندان مختلف به ویژه مذهبیان و اختصاص فضا و حجره در مدارس و بازار، گواه اهمیت و رشد هنر تذهیب بوده و وجود پیشه‌مذہب در میان دیگر پیشه‌ها گواه این ادعاست. رواج روحیه اشرافی‌گری در جامعه قاجار منجر به سفارش و تهیه کتب خطی نفیس بسیاری از سوی طبقات مختلف جامعه گردید. همچنین منجر به استفاده بسیار از طلا و مرصع‌نشان‌کردن در تذهیب نیز شده است. رویکرد فرهنگی جامعه موجب حمایت شاه و بزرگان سیاسی و علمی کشور از هنرهای سنتی و تأسیس کارگاه‌های هنری و نیز توسعه کتابخانه سلطنتی گردیده است. تقدیم آثار مذهب نفیس (کتب و قلمدانها) در قالب هدایای با ارزش به خارجیان و بزرگان کشور از عوامل دیگر است. در پاسخ به سوال دوم پژوهش می‌توان گفت که با توجه به تحولات دوره قاجار، هنر تذهیب در میان هنرهای کتاب‌آرایی، جایگاه قابل قبولی داشته است. حجم کتب خطی نفیسی که در این دوره تهیه شده‌اند بسیار است، که از نظر خوشنویسی و تذهیب قابل بررسی و ارزشمندند. بر طبق اسناد و مکتوبات، فتحعلیشاه و ناصرالدین شاه، اشراف، بزرگان درباری و سیاسی و سیاحان به کتب خطی نفیس علاقه‌مند بوده‌اند و مردم عادی، بر حسب توان مالی خویش به خریداری این کتب اقدام می‌کرده‌اند. تذهیب در این دوره، علاوه بر تزیین کتب خطی؛ بر بسترهای جدیدی نقش می‌بندد، بر روی آثار لاک‌ی به ویژه قلمدان‌ها، نمونه‌های فراوانی از تذهیب این دوره را می‌توان دید که به دلیل رشد سواد و علم‌آموزی و رواج حس تجمل‌گرایی در جامعه قاجاری بوده است و اکثر افراد باسواد جامعه قلمدانی نفیس با خود به همراه داشته‌اند.

منابع و مأخذ

احمدزاده، سعادت (۱۳۸۰). تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات: ۴۶. (تاریخ بازیابی ۱۳۸۰/۰۵/۰۹ از www.noormags.ir)
اسکارچیا، روبرتو (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند، قاجار. (یعقوب آژند، مترجم) تهران: مولی.
برومند، ادیب (۱۳۶۶). هنر قلمدان. (کوشش ابوالفضل ذابح) تهران: وحید.
بنجامین، س - ج - و (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان. (محمد حسین کردبچه، مترجم) تهران: جاویدان.

- بهرامی، عبدالله (۱۳۴۵). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران. تهران: کتابخانه سنایی.
- پاشا، ابراهیم (۱۳۵۵). طرحی برای مطالعه هنر از دیدگاه جامعه‌شناسی. تهران: توشه.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۴). نقاشی ایرانی. تهران: زرین و سیمین.
- پولاک، ادوارد (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک. (کیکاوس جهان‌داری: مترجم). تهران: خوارزمی.
- جنسن، چارلز (۱۳۸۴). تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی. (بتی آواکیان، مترجم) تهران: سمت.
- حسینی، مهدی (۱۳۷۱، تابستان، پاییز). نگارگری در دوره زند و قاجار. فصلنامه هنر، ۲۲.
- حقیقت، عبدالله (۱۳۸۴). تاریخ هنرهای ملی و هنرهای ایرانی. تهران: کومش.
- حقیقت، عبدالله (۱۳۶۸). تاریخ نحضتهای فکری ایران در دوره قاجاریه (۲ ج). تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- خلیلی، ناصر (گردآورنده) (۱۳۸۳). گرایش به غرب (ج ۶ از مجموعه هنر اسلامی). (پیام بهتاش، مترجم) تهران: کارنگ.
- دوگوبینو، کنت (۱۳۸۳). سه سال در آسیا. (عبدالرضا هوشنگ مهدوی، مترجم) تهران: قطره.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۶) تاریخ اجتماعی ایرانیان، جلد ۳. تهران: امیرکبیر.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). کتاب آرای. تهران: سمت.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۷۹). کاخ گلستان (گنجینه کتب و نفایس خطی). تهران: زرین و سیمین.
- سیدجواد، سیدکمال؛ نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۷). اثر آفرینان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران.
- شریفی، سمیه؛ چیت‌سازیان، امیرحسین (۱۳۹۷). بررسی سیر تذهیب قرآن در دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار. پژوهش در هنر و علوم انسانی: ۱۱. (تاریخ بازیابی ۵/۹۹۶ از www.noormags.ir)
- شمیلی، فرنوش؛ غفوری فر؛ محمدزاده (۱۳۹۷). تاملی در سرلوح قرآن‌های مذهب عصر تیموری و قاجار (نمونه‌های موجود از موزه آستانه مقدسه قم و کتابخانه مرکزی تبریز). مطالعات فرهنگ - ارتباطات: ۴۴. (تاریخ بازیابی ۷/۹۹۶ از www.noormags.ir)
- شمیم، علی اصغر (۱۳۷۲). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: شرکت چاپ و انتشارات علمی.
- صدیقی اصفهانی، زهرا، نجارپور، صمد؛ عطاری (۱۳۹۶) تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تاکید بر ویژگی‌های بصری آنها. مطالعات تطبیقی هنر: ۱۴. (تاریخ بازیابی ۵/۹۹۶ از www.noormags.ir)
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۰) ادوار تذهیب در هنر کتاب آرای ایران، هنرهای زیبا: ۴۱.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۹). زندگی اقتصادی ایران. (یعقوب آژند، مترجم) تهران: گستره.
- غفوری فر، فاطمه؛ شمیلی، فرنوش (۱۳۹۷) بررسی مولفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز. کتابداری و اطلاع‌رسانی: ۸۴. (تاریخ بازیابی ۵/۹۹۶ از www.noormags.ir)
- فرصت حسینی شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷). آثار عجم (۲ ج). تهران: امیرکبیر.
- فلور، ویلم (۱۳۶۵). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار. (ابوقاسم سری، مترجم) تهران: توس.
- فلور، ویلم؛ چلکوسکی، پیتر؛ اختیار، مریم (۱۳۸۱). نقاشی و نقاشان دوره قاجاریه. (یعقوب آژند، مترجم) تهران: ایل شاهسون بغدادی؛ ۲.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کمالی سروستانی، کوروش (۱۳۸۳) الف لام میم. بنیاد فارسی‌شناسی
- کریم زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۶۹). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران (۳ ج). لندن: پرینت تودی.

- کریمی، شهرزاد (۱۳۹۴). تحلیل ساختار هنری تذهیب‌های موجود در فرامین عصر ناصری. پایان‌نامه ارشد، استاد راهنما: خشایار قاضی‌زاده. دانشکده هنر و معماری دانشگاه سوره. (تاریخ بازیابی ۹۹/۵/۶ از www.irandoc.ir)
- کوه جانی گوجی، سمیه؛ شیخی، علیرضا (۱۳۹۶). مطالعه موردی صفحه آرای، خط و آرایه‌های تزئینی در صفحات افتتاح قرآنهای صفوی و قاجار موجود در دو مجموعه کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، پژوهشنامه خراسان بزرگ: ۲۹. (تاریخ بازیابی ۹۹/۵/۶ از www.noormags.ir)
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). کتاب آرای در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). شرح زندگانی من (ج ۱). تهران: خاشع.
- مسجدجامعی (۱۳۷۷) رحل، (گزیده ای از نسخ خطی قرآن کریم). تهران: نظر.
- ملکم، سرجان (۱۳۶۵). تاریخ ایران. تهران: کتابفروشی سعدی.
- معیرالممالک، دوست علی خان (۱۳۶۱). رجال عصر ناصری. تهران: نشر تاریخ ایران.
- منصوربخت، قباد و مهصومه حسینی قباد، (۱۳۹۴). آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار از منظر سفرنامه‌ها. خردنامه: ۱۵. (تاریخ بازیابی ۹۹/۵/۶ از www.noormags.ir)
- میرزا حسین خان. (۱۳۴۲). جغرافیای اصفهان. تهران: دانشگاه تهران.
- ویلسن، چارلز جیمز (۱۳۶۶). تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه. (جمشید دودانگه و مهرداد نیکنام: مترجم) تهران: طلوع.
- Barakat, heba nayel. (2006). Al-Quran (the sacred art of revelation). Malaysi: Islamic Art <http://www.mahfouzi-museum.com/%2Fuploads%2Fedit%2F408.jpg&imgrefurl>
- امیرکبیر-عقدنامه/0000.16.00005 <http://www.malekmuseum.org/artifact/0000.16.00005/>
- <http://sadm.u.ac.ir/%3A%2F%2Fsadm.u.ac.ir%2Fupload%2FTopic%2F33064.jpg&imgrefurl>

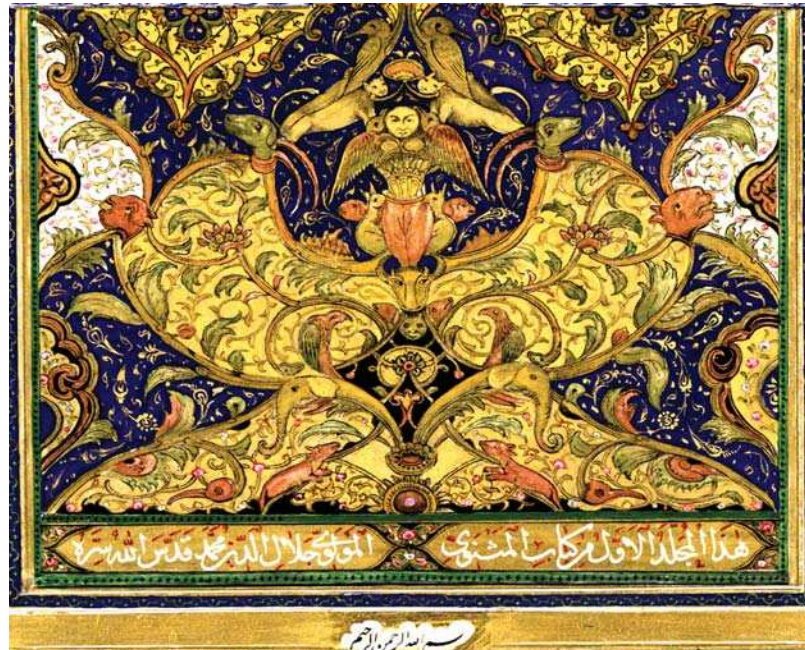

Study of the expansion and diversity fields in the art of Gilding in the Qajar period

Atefeh Shafiei, Instructor, Faculty of Art, Semnan University, Semnan, Iran

Alireza Sheikhi: Assistant Professor, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

Received: 2022/09/01 Accepted: 2023/02/18

Book decoration, from Persian miniature and Gilding to bookbinding, has been one of the arts considered by artists during the Islamic period. Many authors and scholars are not interested to study the art of the Qajar period, especially gilding, and the context of its expansion and publication, and state that gilding in this period does not have special and significant features. In the Qajar period, the importance and role of science and knowledge in the development of the country, the development of literacy and learning among different classes of society led to produce the books and newspapers with new techniques due to the development of Iran's relations with foreign countries and people could be achieved the number of books through lithography; however, the calligraphers and religious people of this period increased their efforts to design the patterns for lithographic prints in spite of having the gilding, there are some of these works and private collections in libraries and museums inside and outside the country for example malek museme. Religious books, especially the Glorious Quran have always maintained their status and importance in all periods due to their sanctity, and also recommended number of literary books, such as Saadi's generalities, Hafez's Divan, shahnsme, 1001 shab, etc. by their advocators and customers of manuscripts in the Qajar period. From the court to the rich men, scholars, and even tourists have sought to acquire or order old and new copies according to their literacy and financial ability. The prevalence of aristocracy, science education, collection management and cross-border communication are some of the reasons for requesting these books and manuscripts. The purpose of this research is investigating the areas of social development and diversity of gilding in the Qajar period. In this respect, this research is investigating the religious works of the Qajar period through studying the historical books, especially travelogues, guilds and historiographies. This research seeks to answer the following questions: 1- What is the impact and effects of the social

context on the art of gilding of the Qajar period? 2-what are the backgrounds and prevalence of gilding? The research **method** of this study is description and analysis from a social perspective and data collection of this research is type of library and documents. According to introducing the visual and structural features of this art of gilding by the most research, in other hand, the related social factors was not considered in the prosperity and stagnation of this art in the Qajar period and It is necessary to pay attention to the social status of gilding and its impact on its spread. The research **method** is descriptive-analytical type. First, the works were classified into several groups separately that the available environment and context to grow the investigation of political, social, and cultural currents and events after examining the characteristics of gilding, there are more studies in the form of libraries, **objective** observation, examination of CDs and microfilms of manuscripts (image document) for considering the history and manuscripts. There are number of manuscripts in domestic and foreign museums and private collections due to their large volume of Qajar books that it is not possible to access them. For this reason, the National Library and Museum of Malek, Golestan Palace, the Library of the Islamic Consultative Assembly and the number of 100 manuscripts are the statistical population of this research which it is selected as unlikely sampling. The present reseach seeks to introduce the general characteristics of the art of gilding and its diversity, which has appeared in numerous and diverse works such as various books, lacquer and oil works and contracts, Haliyeh, ornaments etc. in Qajar society. But there are not any comprehensive articles or dissertations in this field. Most of the researches and studies in the field of art in Qajar period have been done in the field of painting and architecture by pointing to brief references to gilding and their artists. Findings of this research show that the art of gilding did not stagnate during the Qajar period and the king, elders, nobles and ordinary people were interested in having exquisite manuscripts. There is high production volume of manuscripts in three groups of religious, literary, scientific and cultural books due to literacy prevalence, and increasing the spirit of aristocracy, which often had significant artistic value and was also considered by many tourists, ambassadors and brokers. Religions also have a class, status and social value and gilding in this period, in addition to decorating manuscripts which design new works; and we can be seen on the lacquer and oil works, especially pens, many examples of gilding in this period, which was due to the growth of literacy and learning and the prevalence of luxury in Qajar society, and most of the literate people of society are interested to have the exquisite pencil with them.

Keywords: Qajar Era, Book decoration/Designing, Social Status of Gilding, Religious Guild, Content Analysis

References: Ahmadzadeh, Saadat (2001). Dhahib in the art of book decoration in Iran. National Library and Information Studies Studies: 46.

Azimi, Habibollah (2011) Periods of gilding in the art of Iranian book decoration, fine arts: 41.

Bahrami, Abdullah (1966). Social and political history of Iran. Tehran: Sanai Library.

Barakat, heba nayel.(2006). Al-Quran (the sacred art of revelation). Malaysi: Islamic Art Museum Malaysia.

Benjamin, S-g-v (1980). Iran and Iranians. Translate by Mohammad Hossein Kordbacheh, Tehran: Javidan.

Boroumand, Adib (1987). The Art of the Pen. (Effort by Abolfazl Zabeh) Tehran: Vahid.

Dogobino, Kent (2004). Three years in Asia. Translate by Abdolreza Houshang Mahdavi. Tehran: Qatreh.

Flor, Willem (1986). Essays on the social history of Iran in the Qajar era. Translate by

- AbualQasem Sari. Tehran: Toos.
- Flor, Willem; Chelkowski, Peter; Ekhtiar, Maryam (2002). Painters and painters of the Qajar period. Translate by Yaghoub Azhand. Tehran: Shahsoon Baghdadi tribe; 2.
- Forsat Hosseini Shirazi, Mohammad Nasir (1998). Ajam works. Tehran: Amirkabir.
- Ghasemi Pouya, Iqbal (1998). New schools in the Qajar period. Tehran: University Publishing Center.
- Ghafouri Far, Fatemeh; Shamili, Farnoush (2018) A Study of Structural Components and Visual Elements of Qajar Edition Qurans in the Central Library of Tabriz. Library and information: 84.
- Haghighat, Abdullah (2005). History of National Arts and Iranian Arts. Tehran: Koomesh.
- Haghighat, Abdullah (1989). History of Iranian intellectual movements in the Qajar period. Tehran: Iranian Authors and
- Hosseini, Mehdi (1992). Painting in the Zand and Qajar periods. Art Quarterly, 22.
- isavie, Charles (1990). Economic life of Iran. Translate by Yaghoub Azhand, Tehran: Gostareh.
- Jensen, Charles (2005). Analysis of works of visual arts. Translate by Betty Avakian, Tehran: Samt.
- Karimi, Shahrzad (2015). Analysis of the artistic structure of gilding in the orders of the Nasserite era. Master Thesis, Supervisor: Khashayar Ghazizadeh. Faculty of Art and Architecture, Soure University.
- Karimzadeh Tabrizi, Mohammad Ali (1990). Biography and works of ancient Iranian painters (3 vols.). London: Print Today.
- Khalili, Nasser (collector) (2004). Tendency to the West (Vol. 6 of the Islamic Art Collection). Translate by payam Behtash, Tehran: karang.
- koh janie Goji, Somayeh; Sheikhi, Alireza (2017). Case study of page layout, calligraphy and decorative arrays on the opening pages of Safavid and Qajar Qurans in the two collections of Astan Quds Razavi Library and the Library of the Islamic Consultative Assembly, Greater Khorasan Research Journal: 29.
- Maiel Heravi, Najib (2001). Date of copying and critical correction of manuscripts. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization.
- Maiel Heravi, Najib (1993). Book design in Islamic civilization. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Malcolm, Sir John (1986). History of Iran. Tehran: Saadi Bookstore.
- Mansour Bakht, Ghobad and Mahsoomeh Hosseini Ghobad, (2015). Iranian wedding customs in the Qajar period from the perspective of travelogues. Microcontrol: 15.
- masjed jameie, ahmad (1998) Rahl, (excerpt from the manuscript of the Holy Quran). Tehran: Nazar.
- Mirza Hussein Khan. (1963). Geography of Isfahan. Tehran: University of Tehran.
- Moayyer ol-Mamalek, friend of Ali Khan (1982). The men of the Nasserite era. Tehran: Publication of Iranian History.
- Mostofi, Abdullah (2005). My biography (vol. 1). Tehran: Khashe.
- Pakbaz, Royin (2005). Iranian painting. Tehran: Zarrin and Simin.
- Pasha, Ibrahim (1976). A plan to study art from a sociological perspective. Tehran: toosheh.
- Pollack, Edward (1989). Pollack Travelogue. Translate by Kikavus Jahandari. Tehran: Kharazmi.
- Ravandi, Morteza. (1977) Social History of Iranians, Volume 3. Tehran: Amirkabir.
- Rahnavard, Zahra (2007). book designing. Tehran: Samat.
- Scarcia, Roberto (1997). Safavid art, Zand, Qajar. Translate by Yaghoub Azhand, Tehran:

Mola.

Sedighi Esfahani, Zahra, Najarpour, Samad; Attari (2017) Application of gilding of three copies of Qajar period Qurans with emphasis on their visual features. Comparative studies of art: 14.

Semsar, Mohammad Hassan (2000). Golestan Palace (treasure of books and linear treasures). Tehran: Zarrin and Simin.

Seyed Javadi, Seyed Kamal; Navai, Abdul Hussein (1998). Creators. Tehran: Iranian Association of Cultural Works and Honors.

Shamili, Farnoush; Ghafouri Far; Mohammadzadeh (2016). Reflections on the title of the Qurans of the Timurid and Qajar eras (existing examples from the Museum of the Holy Threshold of Qom and the Central Library of Tabriz). Culture Studies - Communication: 44.

Shamim, Ali Asghar (1993). Iran during the Qajar dynasty. Tehran: Scientific Publishing Company.

Sharifi, Somayeh; Chit Sazian, Amir Hossein (2018). A Study of the Enlightenment of the Qur'an in the Timurid, Safavid and Qajar Periods. Research in Arts and Humanities: 11.

Wilson, Charles James (1987). Social history of Iran in the Qajar era. Translate by Jamshid Dodangeh and Mehrdad Niknam, Tehran: Tolo.

<http://www.mahfouzi-museum.com/%2Fuploads%2Fedit%2F408.jpg&imgrefurl>

<Http://www.malekmuseum.org/artifact/0000.16.00005/اميرکبير-عقدنامه>

<http://sadmu.ir/%3A%2F%2Fsadmu.ir%2Fupload%2FTopic%2F33064.jpg&imgrefurl>